

ΑΝΤΙΓΡΑΦΕΙΣ ΚΑΙ ΚΕΙΜΕΝΑ ΤΟΥ ΚΩΔΙΚΑ
MARCIANUS GRAECUS IX. 17.
ΑΝΔΡΕΑΣ ΣΚΛΕΝΤΖΑΣ

Τὰ θρησκευτικὰ ποιήματα τοῦ Κρητικοῦ στιχουργοῦ Ἀνδρέα Σκλέντζα (τοῦ ὁποίου τὴν ταύτιση μὲ ὁμώνυμο καθολικὸ ἱερωμένο τοῦ Χάνδακα θὰ προτείνουμε στὸ δεῦτερο μέρος τῆς μελέτης αὐτῆς) παραδίδονται, ὅπως εἶναι γνωστό, στὸν κώδικα Marcianus Graecus IX. 17 (coll. 1247) τῆς Μαρκιανῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βενετίας, σὲ μοναδικὴ παράδοση. Τοῦ χειρογράφου αὐτοῦ ὑπάρχει τώρα μιὰ ἐξαιρετικὴ κωδικολογικὴ περιγραφή ἀπὸ τὸν Elpidio Mioni¹. Ἐπειδὴ ὅμως παραμένουν ἀκόμη ὀρισμένα σημεῖα ἀδιευκρίνητα, θεωροῦμε χρήσιμο, στὸ πρῶτο μέρος τῆς μελέτης αὐτῆς, νὰ ἐπιχειρήσουμε μιὰ διεξοδικότερη διερεύνηση τῆς συγκρότησης καὶ τῶν περιεχομένων τοῦ ἑνδιαφέροντος αὐτοῦ χειρογράφου.

Ἀπὸ ἄποψη περιεχομένου ὁ κώδικας, ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ 132 φύλλα, μπορεῖ νὰ διακριθεῖ σὲ τρεῖς ἐνότητες. Στὴν πρώτη (φφ. 1r - 71v) περιλαμβάνεται ἡ «Κοσμογέννησις» τοῦ Κρητικοῦ Γεωργίου Χούμνου, στὴ δεύτερη (φφ. 73r-100r) τὰ στιχουργήματα τοῦ Ἀνδρέα Σκλέντζα καὶ ἄλλα συναφῆ κείμενα, ὡς

1. *Bibliothecae Divi Marci Venetiarum codices Graeci manuscripti*, recensuit Elpidius Mioni, volumen III, codices in classes nonam, decimam, undecimam inclusos et supplementa continens, Ρώμη 1972, σσ. 17 - 19. Λεπτομερῆ περιγραφή τοῦ κώδικα πρὶν ἀπὸ τὸν Mioni εἶχαν δημοσιεύσει ὁ Γεώργιος Ἀ. Μέγας (Περὶ τῶν χειρογράφων τοῦ ποιήματος τοῦ Κρητῶς Γεωργίου Χούμνου, *Κρητικὰ Χρονικά*, τ. ΙΕ' - ΙΣ' (1961 - 1962) (Πεπραγμένα τοῦ Α' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου), τεῦχος Β', σσ. 414 - 417, ὅπου δημοσιεύονται καὶ φωτογραφίες τῶν φφ. 1^r, 97^r καὶ 100^r τοῦ χειρογράφου) καὶ ἡ Ἐλένη Κακουλίδη (Ποιήματα τοῦ Ἀνδρέα Σκλέντζα, *Ἑλληνικά*, τ. 20 (1967), σσ. 107 - 116 = Ἐλένης Κακουλίδη - Πάνου, *Συμβολές. Νεοελληνικὰ Μελετήματα*, Ἰωάννινα 1982, σσ. 105 - 114, μὲ ὀρισμένες προσθήκες καὶ βελτιώσεις), ποὺ παραθέτει χρήσιμες συμπληρωματικὰς κωδικολογικὰς πληροφορίες. Συμπληρώσεις στὴν περιγραφή τοῦ Mioni ὑποδεικνύει ὁ Bjarne Schartau, *Nathanaelis Berti monachi sermones quattuordecim, Université de Copenhague. Cahiers de l'Institut du Moyen-Age Grec et Latin*, publiés par le directeur de l'Institut (ἔφεξις = *Cahiers*), τ. 12(1974), σσ. 13 - 14.

ἐπὶ τὸ πλεῖστον κρητικά, καὶ στὴν τρίτη (φφ. 101r - 132v) ἀνώνυμα καὶ ἐπώνυμα κείμενα τοῦ ἱερομονάχου Ναθαναήλ (Νείλου) Μπέρτου, ἐπίσης Κρητικοῦ. Ὁ κώδικας εἶναι ἀντιγραμμένος ἀπὸ τρεῖς κυρίως ἀντιγραφεῖς, ἀπὸ τοὺς ὁποίους, ὅπως θὰ δοῦμε, οἱ δύο ταυτίζονται μὲ γνωστούς Κρητικούς κωδικογράφους τοῦ Χάνδακα καὶ ὁ τρίτος ἦταν ἐπίσης κατὰ τεκμήριο κάτοικος τῆς ἴδιας πόλης. Συνεπῶς μιὰ πρώτη διαπίστωση εἶναι ὅτι ὁ κώδικας σχετίζεται ἄμεσα μὲ τὴν Κρήτη, καὶ εἰδικότερα μὲ τὸν Χάνδακα.

Τὰ φύλλα 1r - 71r καὶ 73r - 100r, πού ἀπαρτίζουν δεκατέσσερα πλήρη τεύχη (τὰ περισσότερα εἶναι τετράδια, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ὑπ' ἀριθ. 11, 12 καὶ 14, πού εἶναι δισά) καὶ περιλαμβάνουν τὴν «Κοσμογέννηση» τοῦ Χούμνου, τὰ στιχουργήματα τοῦ Σκλέντζα καὶ μερικά ἄλλα κείμενα πού θὰ τὰ ἐξετάσουμε παρακάτω, εἶναι γραμμένα ἀπὸ κάποιον Μανοῦσο, πού αὐτοπαρουσιάζεται ἐμμετρα στὸ φ. 100r:

*Μανοῦσος ἔν δπόγραφε καὶ κερὰ Λένη ὀπῶχει,
τῆς βασιλείας σου, Χριστέ, κάμε την νὰ μετέχη¹.*

Προηγουμένως, στὸ φ. 82r, στὸ τέλος δηλαδή τοῦ πρώτου στιχουργήματος τοῦ Σκλέντζα, ὁ ἴδιος ἀντιγραφέας εἶχε σημειώσει τὴ χρονολογία *Εἰς μνηγ'*, *ἐν μηνὶ Μαῖω ἰδ' ἐτελειώθη ἀμήν*, πού θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ ὅτι δηλώνει τὴν ἀποπεράτωση τῆς ἀντιγραφῆς ὡς τὸ σημεῖο αὐτό. Ὡστόσο, πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ ἀντιγραφέας ἔχει ἀριθμήσει χωριστὰ (α' - θ') τὰ πρῶτα ἐννέα τεύχη, πού περιλαμβάνουν τὴν «Κοσμογέννηση» τοῦ Χούμνου, ἀφήνοντας στὸ τέλος τοῦ ἑνατου τετραδίου τρεῖς σελίδες λευκές (φφ. 71v - 72v), ἐνῶ γιὰ τὸ δέκατο καὶ τὸ ἐνδέκατο τεῦχος (φφ. 73 - 82) χρησιμοποιοῦ νέα ἀρίθμηση (α' - β'). Ἄς προστεθεῖ ὅτι τὰ φύλλα πού περιλαμβάνουν τὰ στιχουργήματα τοῦ Σκλέντζα (φφ. 73r - 87v) ἔχουν 19 στίχους κατὰ σελίδα, ἐνῶ τὰ φύλλα πού περιλαμβάνουν τὴν «Κοσμογέννηση» ἔχουν 20². Ἐπίσης ὁ ἀντιγραφέας, ἐνῶ σημειώνει στὰ περιθώρια τὶς ἐντυπώσεις του ἀπὸ τὴν ἀνάγνωση τῆς «Κοσμογέννησης» (*ὠραῖον, ὄρα ὠραῖον, θαυμαστὸν κ.λ.*), δὲν κάνει τὸ ἴδιο καὶ στὰ περιθώρια τῶν στιχουργημάτων τοῦ Σκλέντζα³. Ἀπὸ τὶς διαπιστώσεις αὐτὲς θὰ μπορούσαμε νὰ ὀδηγηθοῦμε στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ χρονολογικὴ σημείωση ἀναφέρεται στὴν ἀποπεράτωση τῆς ἀντιγραφῆς τοῦ δέκατου μόνο καὶ τοῦ ἐνδέκατου τεύχους καὶ ὄχι καὶ τῆς «Κοσμογέννησης». Ἡ χρονολογικὴ σημείωση εἶναι γραμμένη στὴ μέση τοῦ ἐνδέκατου τεύχους (φφ. 81 - 84).

1. Γ. Μέγα, *δ.π.*, σ. 415· Ἐ. Κακουλίδη - Πάνου, *Συμβολές*, σ. 107, καὶ Ε. Mioni, *δ.π.*, σ. 17.

2. Βλ. Ἐ. Κακουλίδη - Πάνου, *Συμβολές*, σσ. 106 - 107.

3. Βλ. Γ. Μέγα, *δ.π.*, σ. 417· Ἐ. Κακουλίδη - Πάνου, *δ.π.*, σ. 108.

Ὁ ἀντιγραφέας ὅμως συνέχισε τὴν ἀντιγραφή καὶ στὴν πίσω σελίδα (82v), ὅπου ἀντέγραψε τὸ δεύτερο στιχοῦργημα τοῦ Σκλέντζα, σημειώνοντας ἀπὸ κάτω τὴν ἐνδειξὴ *Τέλος*. Φαίνεται ὅτι ἀργότερα ἔπασαν στὰ χέρια του καὶ ἄλλα στιχοῦργήματα τοῦ Σκλέντζα (τὰ ὑπ' ἀριθ. 3 - 6), πού τὰ ἀντέγραψε κι αὐτὰ χρησιμοποιώντας τὰ ὑπόλοιπα φύλλα τοῦ ἐνδέκατου τεύχους (φφ. 83 - 84) κι ἓνα ἀκόμη τεύχος (δισσό), τὸ δωδέκατο (φφ. 83 - 88), πού δὲν ἀριθμεῖται, σημειώνοντας μετὰ τὸ ἕκτο στιχοῦργημα (87v) τὴν ἐνδειξὴ *Τέλος* γιὰ δευτέρη φορὰ¹ καὶ ἀφήνοντας λευκὸ τὸ φ. 88. Τὸ δεύτερο αὐτὸ *Τέλος* δηλώνει, ὅπως φαίνεται, τὸ ὀριστικὸ τέλος τῆς ἀντιγραφῆς τοῦ τμήματος αὐτοῦ (φφ. 73 - 87), σὲ μιὰ χρονολογία πού δὲν πρέπει πάντως νὰ ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τὴν 14 Μαΐου 1493. Ἀπὸ τὸ τρίτο κιόλας στιχοῦργημα τοῦ Σκλέντζα παρατηροῦμε ὅτι ὁ ἀντιγραφέας μεταβάλλει στὰ στιχοῦργήματα πού ἀντιγράφει «τὸ γένος τοῦ προσώπου πού δέεται» ἀπὸ ἀρσενικό, ὅπως θὰ ἦταν στὸ πρωτότυπο, σὲ θηλυκὸ, προσαρμόζοντάς τα ἔτσι στὸ φύλο τῆς παραγγελιοδότριας κερα-Λένης. Στὸ δέκατο τρίτο τεύχος (φφ. 89 - 96) ἀντέγραψε στιχοῦργήματα καὶ ἄλλα κείμενα πού δὲν προέρχονται ἀπὸ τὴν γραφίδα τοῦ Σκλέντζα, καὶ πιθανότατα ἀντλήθηκαν ἀπὸ διαφορετικὸ χειρόγραφο. Στὸ τεύχος αὐτὸ οἱ στίχοι εἶναι 21 καὶ 22 κατὰ σελίδα. Καὶ στὰ κείμενα ὅμως πού περιλαμβάνονται στὸ δέκατο τρίτο τεύχος ἔχουν γίνει οἱ ἴδιες μεταβολές σὲ θηλυκὸ γένος, πράγμα πού σημαίνει ὅτι κι αὐτὰ προορίζονταν γιὰ τὴν κερα-Λένη². Γιὰ τὴν ἴδια προοριζόταν, φυσικά, καὶ τὸ δέκατο τέταρτο τεύχος (δισσό) (φφ. 97 - 100), πού περιλαμβάνει τὸ ἕβδομο στιχοῦργημα τοῦ Σκλέντζα καὶ τὸν ἕμμετρο κολοφώνα (φ. 100r). Ἐδῶ οἱ στίχοι εἶναι πάλι 19 κατὰ σελίδα, καὶ φαίνεται πολὺ πιθανὸ ὅτι τὸ τεύχος αὐτὸ συνανήκει μὲ τὸ δέκατο καὶ τὸ ἐνδέκατο, πού περιλαμβάνουν κι αὐτὰ στιχοῦργήματα τοῦ Σκλέντζα, καὶ γράφτηκε τὴν ἴδια ἐποχὴ, γιὰτὶ δὲν ἐξηγεῖται ἀλλιῶς ἡ διαφορὰ τῆς χαρακωσῆς ἀπὸ τὸ δωδέκατο στὸ δέκατο τρίτο τεύχος. Κατὰ τὰ φαινόμενα λοιπὸν τὸ δωδέκατο τεύχος παρεμβλήθηκε ἀπὸ τὸν ἀντιγράφεα ἀνάμεσα στὸ ἐνδέκατο καὶ στὸ δέκατο τρίτο ἐκ τῶν ὑστέρων. Ὑπενθυμίζουμε ὅτι καὶ στὰ τρία αὐτὰ τεύχη δὲν ἔχει σημειωθεῖ ἀρίθμηση. Ἄν οἱ ὑποθέσεις αὐτὲς εἶναι σωστές, τὸ χρονολογικὸ σημείωμα τοῦ 1493 δὲν πρέπει νὰ συνδεθεῖ ἀπαραίτητα μὲ τὴν ἀντιγραφή τῆς «Κοσμογέννησης», ἀλλὰ μόνο μὲ τὴν ἀντιγραφή τῶν κειμένων τῶν φφ. 73 - 82, καὶ τῶν φφ. 83 - 87 καὶ 97 - 100, πού πρέπει νὰ ἀντιγράφηκαν κοντὰ στὴν ἡμερομηνία αὐτὴ γιὰ λογαριασμὸ τῆς κερα-Λένης (ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι οἱ μεταβολές στὸ γένος παρατηροῦνται ἀπὸ τὸ φ. 83r καὶ πέρα). Τὰ φφ. 89 - 96 γράφτηκαν κι αὐτὰ γιὰ τὴν κερα-Λένη,

1. Ἐ. Κακουλίδη - Πάνου, ὁ.π., σ. 108.

2. Ἐ. Κακουλίδη - Πάνου, ὁ.π., σσ. 108, 114.

σὲ ἄλλη περίσταση, ἄγνωστο ἂν νωρίτερα ἢ ἀργότερα, καὶ παρεμβλήθηκαν στὰ στιχουργήματα τοῦ Σικλέντζα ἐκ τῶν ὑστέρων¹.

Ὁ δεῦτερος ἀντιγραφέας χρησιμοποίησε τὶς σελίδες ποὺ ἄφησε λευκὲς ὁ πρῶτος στὸ τέλος τῆς «Κοσμογέννησης», δηλαδὴ στὸ τέλος τοῦ ἔνατου τεύχους (φφ. 71^v - 72^v), καὶ ἐπίσης στὸ τέλος τοῦ δωδέκατου τεύχους (φ. 88^{r-v}), γιὰ νὰ ἀντιγράψει διάφορα κείμενα². Αὐτὸ σημαίνει ὅτι τὰ δεκατέσσερα τεύχη ποὺ εἶχε ἀντιγράψει ὁ Μανοῦσος περιῆλθαν ἀργότερα στὴν κατοχὴ τοῦ δευτέρου ἀντιγραφέα ἢ, τὸ πιθανότερο, τοῦ δόθηκαν ἀπὸ τὴν κερα - Λένη ἢ ἄλλον κτήτορα, γιὰ νὰ τὰ συμπληρώσει μὲ τὴν ἀντιγραφή καὶ ἄλλων κειμένων θρησκευτικοῦ περιεχομένου. Τὰ κείμενα ποὺ ἀντιγράφηκαν στὰ τελευταῖα τεύχη εἶναι μιὰ ἐπιλογὴ ἔργων τοῦ Ναθαναὴλ Μπέρτου, ποὺ ὁ ἀντιγραφέας ἄρχισε νὰ τὰ ἀντιγράψει συμπληρώνοντας ὁλόκληρο τὸ δέκατο πέμπτο τεῦχος (φφ. 101 - 108) καὶ συνεχίζοντας τὴν ἀντιγραφή ὡς τὴ μέση τοῦ δέκατου ἔκτου (δισσοῦ) (φφ. 109 - 110), δηλαδὴ ὡς τὴν ἀρχὴ τῆς τρίτης ὀμιλίας τοῦ Μπέρτου (συνολικὰ δέκα φύλλα). Διέκοψε μάλιστα τὴν ἀντιγραφή στὴ μέση τῆς σελίδας 110^r. Ἀπὸ κεῖ καὶ πέρα ὡς τὸ τέλος τοῦ κώδικα ἀνέλαβε τὴ συνέχιση καὶ τὴν ἀποπεράτωση τῆς ἀντιγραφῆς τῶν ὀμιλιῶν τοῦ Μπέρτου ἕνας τρίτος ἀντιγραφέας, ποὺ ἀντέγραψε τὸ ὑπόλοιπο δέκατο ἕκτο καὶ τὰ ἄλλα τρία τεύχη ὡς τὸ τέλος τοῦ κώδικα, ἐκτὸς ἴσως ἀπὸ τὸ φ. 121^{r-v}, ποὺ ἀποδίδεται σὲ κάποιον τέταρτο ἀντιγραφέα³. Πρέπει νὰ θεωρηθεῖ βέβαιο ὅτι ἡ μετάβαση ἀπὸ τὸν δεῦτερο στὸν τρίτο ἀντιγραφέα ἐγινε χωρὶς διακοπὴ ἢ σημαντικὴ καθυστέρηση, ἐνῶ ἀνάμεσα στὸν πρῶτο καὶ στὸν δεῦτερο τὸ διάστημα ποὺ μεσολάβησε ἦταν ἀσφαλῶς πολὺ μεγαλύτερο. Συμπερασματικά, αὐτὸ ποὺ προκύπτει ἀπὸ τὴν ἐξέταση τῆς ἐναλλαγῆς τῶν ἀντιγραφῶν εἶναι ὅτι ὁ κώδικας ἔχει ἐνιαία συγκρότηση, ποὺ ὀφείλεται σὲ πρωτοβουλία τοῦ

1. Μιὰ ἔρευνα τῶν ὕδατοσῆμων ἴσως ὀδηγήσει σὲ πιὸ συγκεκριμένα συμπεράσματα. Σύμφωνα μὲ τὸ Mioni (δ.π., σ. 17), στὰ φφ. 11 - 14, 43 - 46 κ.ἄ. ὑπάρχει τὸ ὕδατόσημο Briquet 3404 (1503), στὰ φφ. 35 - 38, 68 - 69 κ.ἄ. τὸ ὕδατόσημο Briquet 2594 (1500), καὶ στὰ φφ. 82 - 83 τὸ ὕδατόσημο Briquet 744 (1518). Βλ. B. Schartau, δ.π., σ. 14.

2. Ὁ Γ. Μέγας (δ.π., σσ. 414 - 415, σημ. 10) θεωρεῖ ὅτι καὶ τὰ κείμενα αὐτὰ γράφηκαν ἀπὸ τὸν πρῶτο ἀντιγραφέα, καὶ ἀποδίδει στὸν δεῦτερο ἀντιγραφέα τὰ φφ. 101 - 132. Ἡ Ἐ. Κακουλίδη - Πάνου (δ.π., σ. 108) πιστεύει ὅτι ὅλο τὸ χειρόγραφο εἶναι ἔργο ἐνὸς ἀντιγραφέα καὶ ἀποδίδει τὴ διαφορὰ τῶν γραφικῶν χαρακτηριστῶν στὸ ὅτι ἡ γραφή στὰ φφ. 71^v - 72^v, 88^{r-v} καὶ 101^v - 132^v «δὲν εἶναι ἡ τυπικὴ ἐπιμελημένη γραφή, ἀλλὰ «ἀνειμένη», βιαστικὴ καὶ πρόχειρη, ἢ καθημερινὴ γραφή τοῦ ἀντιγραφέα». Στὴ σ. 106 ὅμως παρατηρεῖ ὅτι «ἡ γραφή τῶν φ. 101 - 132^v ὅπως καὶ στὰ φ. 71^v - 72^v, 88^r - 88^v», ἄρα διαφορετικὴ ἀπὸ τῶν προηγούμενων. Ἡ διάκριση τῶν ἀντιγραφῶν ἀπὸ τὸν Mioni (δ.π., σ. 17) εἶναι ἡ μόνη σωστὴ, ὅπως διαπιστώσαμε ἀπὸ αὐτοψία.

3. B. Schartau, δ.π., σ. 13.

δεύτερου πιθανότατα αντιγραφέα, και δὲν ἀποτελεῖται ἀπὸ δυὸ ἀνεξάρτητα μεταξύ τους τμήματα, πού συσταχώθηκαν ἀργότερα.

Ὅπως εἶπαμε ἤδη, ὁ πρῶτος και ὁ δεύτερος ἀντιγραφέας ἔχουν ταυτισεῖ μὲ γνωστούς Κρητικούς κωδικογράφους τῆς ἐποχῆς, μὲ βάση και τὸν γραφικὸ χαρακτήρα τους. Ὁ Μανούσος δὲν εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὸν κωδικογράφο και νοτάριο τοῦ Χάνδακα Μανουὴλ Γρηγορόπουλο¹, πού πράγματι οἱ οἰκειοὶ του τὸν ἀποκαλοῦσαν και Μανούσο (λαϊκότερο ἢ ὑποκοριστικὸ ἀντίστοιχο τοῦ Μανουὴλ στὴν Κρήτη)². Ὁ Μανουὴλ Γρηγορόπουλος ὅμως γνωρίζουμε ὅτι τὴν ἔπιση ἀυτὴ βρισκόταν στὴν Κάρπαθο, ἐξόριστος ὡς ἔνοχος ἀνθρωποκτονίας, και μαρτυρεῖται ἐγκαταστημένος ἐκεῖ ἀπὸ τις ἀρχές τοῦ 1492 ὡς τὸ φθινόπωρο τοῦ 1501³. Στις 14 Μαΐου 1493, ὅταν τέλειωσε τὴν ἀντιγραφή τῶν φφ. 73 - 82 (ἢ 1 - 82), βρισκόταν ὀπωσδήποτε στὴν Κάρπαθο, ἀπ' ὅπου λίγες μέρες ἀργότερα, στις 4 Ἰουνίου, γράφει ἐπιστολὴ στὸν πατέρα του⁴. Στὸ νησί τῆς ἐξορίας του γνωρίζουμε πράγματι ὅτι ἀσκοῦσε για βιοπορισμὸ τὸ ἐπάγγελμα τοῦ ἀντιγραφέα, «ὅτι οὐ δύναμαι ἄλλοτρόπως ζῆσαι εἰ μὴ διὰ τῆς ἐπιστήμης, δι' ἧς περῶν»⁵. Παραγγελιοδότες δὲν θὰ ὑπῆρχαν πολλοὶ στὴ φτωχικὴ Κάρπαθο, πού εἶχε τὴν ἐποχὴ ἐκείνη 300 περίπου κα-

1. Ἐλένης Κακουλίδη, Δυὸ νέοι κώδικες τῶν Κρητικῶν βιβλιογράφων Γεωργίου και Μανουὴλ Γρηγοροπούλου, *Ἑλληνικά*, τ. 21(1969), σσ. 178 - 179 = Ἐλένης Κακουλίδη - Πάνου, *Συμβολές*, ὁ.π., σ. 203. Ἡ ταύτιση τοῦ κωδικογράφου μὲ τὸν ὀνομμο νοτάριο ἐγινε ἀπὸ τὸν Μανούσο Ἰ. Μανούσακα, Βενετικά ἐγγραφα ἀναφερόμενα εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν τῆς Κρήτης τοῦ 14ου - 16ου αἰῶνος (πρωτοπαπάδες και πρωτοψάλται Χάνδακος), *Δελτίον Ἱστορικῆς και Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος*, τ. 15(1961), σσ. 220 - 222. Για τὸν Μανουὴλ Γρηγορόπουλο και τὴν οἰκογένειά του βλ. Μ. Μανούσακα, Ἡ ἀλληλογραφία τῶν Γρηγοροπούλων χρονολογουμένη (1493 - 1501), *Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου*, τ. 6(1956), σσ. 156 - 209. Τοῦ ἴδιου, *Sept lettres inédits (1492 - 1503) du recueil retrouvé de Jean Grégoropoulos*, *Θησαυρίσματα*, τ. 13(1976), σσ. 7 - 39, και Μ. Μανούσακα - Χ. Γ. Πατρινέλη, Ἡ ἀλληλογραφία τοῦ Ἰωάννου Γρηγοροπούλου μετὰ τοῦ Μ. Μουσοῦρου, Ἀ. Ἀποστόλη, Ζ. Καλλιέργη και ἄλλων λογίων τῆς Ἀναγεννήσεως χρονολογουμένη (1494 - 1503), *Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου*, τ. 10(1960), σσ. 163 - 201.

2. Émile Legrand, *Bibliographie Hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés par des Grecs au XVe et XVIe siècles*, τ. 2, Πάρισι 1885, σ. 296. Μ. Μανούσακα, Ἀλληλογραφία, ὁ.π., σ. 194, σημ. 4.

3. Μ. Μανούσακα, Ἀλληλογραφία, ὁ.π., σσ. 162 - 163.

4. Μ. Μανούσακα, ὁ.π., σ. 166.

5. É. Legrand, ὁ.π., σ. 293. Μ. Μανούσακα, ὁ.π., σ. 171(6 Ὀκτωβρίου 1494). Οἱ πληροφορίες για τὴν ἀντιγραφικὴ του δραστηριότητα στὴν Κάρπαθο εἶναι ἀρκετές (βλ. É. Legrand, ὁ.π., σσ. 277, 283, 289 - 291, 294 - 295. Μ. Μανούσακα, ὁ.π., σσ. 168, 169 - 170, 171, 197 - 199). Παράλληλα ἀσκοῦσε και τὸ ἐπάγγελμα τοῦ διδασκάλου (βλ. É. Legrand, ὁ.π., σ. 293. Μ. Μανούσακα, ὁ.π., σ. 171).

τοίκους καὶ τρία χωριά¹, ἐκτὸς ἀπὸ ντόπιους ἱερεῖς καὶ μερικούς ἄλλους, πού θά ἐνδιαφέρονταν κυρίως γιὰ τὴν ἀντιγραφὴ ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων², καὶ γι' αὐτὸ πρέπει νὰ πιστέψουμε ὅτι ἡ πελατεία τοῦ Γρηγοροπούλου προσερχόταν κυρίως ἀπὸ τὴ γειτονικὴ Κρήτη. Στὴν Κάρπαθο δὲν θά ἦταν εὐκόλο νὰ βρεθοῦν οὔτε χειρόγραφα γιὰ ἀντιγραφὴ (ἐκτὸς ἴσως ἀπὸ μερικὰ ἐκκλησιαστικά), οὔτε χαρτί, μελάνι καὶ γραφίδες, πού ὁ Μανουὴλ ζητοῦσε νὰ τοῦ στείλουν ἀπὸ τὴν Κρήτη ἢ τὰ προμηθευόταν ἀπὸ τὴ Ρόδο³. Τὸ χειρόγραφο μὲ τὰ στιχοῦργήματα τοῦ Σκλέντζα (καὶ τοῦ Χούμνου;) θά τὸ εἶχε φέρει μαζί του ἀπὸ τὸν Χάνδακα ἢ θά τοῦ τὸ εἶχε στείλει ἀπὸ κεῖ ὁ πατέρας του ἱερέας Γεώργιος Γρηγορόπουλος, γνωστὸς κι αὐτὸς κωδικογράφος⁴, θέλοντας ἴσως ἔτσι νὰ τὸν βοηθήσει οἰκονομικά⁵. Πιθανότατα λοιπὸν ἡ κερα - Λένη, καθολικοῦ δόγματος ἀσφαλῶς, δὲν ἦταν κάτοικος τῆς Καρπάθου, ὅπου ὑπῆρχαν ἐλάχιστοι καθολικοί (στὸ περιβάλλον κυρίως τῶν Cornaro, φεουδαρχῶν τοῦ νησιοῦ, πού ὅμως ἔμεναν κι αὐτοὶ μόνιμα στὴν Κρήτη), ἀλλὰ κάτοικος τοῦ Χάνδακα. Ἴσως μάλιστα ἡ ἀποπεράτωση τῆς ἀντιγραφῆς ἐνὸς τμήματος τῶν κειμένων πού παρήγγειλε (λόγου χάρι, τῶν φφ. 89 - 96) νὰ ἔγινε στὴν πρωτεύουσα τῆς Κρήτης. Ὁ Μανουὴλ ἦταν βέβαια ἐξόριστος στὴν Κάρπαθο, εἶχε ὅμως, ὅπως φαίνεται, τὴ δυνατότητα νὰ μεταβαίνει στὴν Κρήτη γιὰ σύντομες ἐπισκέψεις, κρυφὰ ἢ ὕστερα ἀπὸ εἰδικὴ ἄδεια τῶν ἀρχῶν, μιά πού ἄλλωστε ἡ ἀπόσταση πού χωρίζει τὰ δυὸ νησιά δὲν εἶναι μεγάλη. Ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία του μαθαίνουμε ὅτι στὸ διάστημα τῆς ἐξορίας του σχεδίαζε ἢ πραγματοποιοῦσε διάφορα ταξίδια στὴν Κρήτη. Ἦδη στίς 4 Νοεμβρίου 1493 βλέπουμε νὰ γράφει στὸν ἀδελφὸ του Ἰωάννη ὅτι «κατὰ τὸν καιρὸν τοῦτον ἔρχομαι πρὸς ὑμᾶς» (δηλ. στὸν Χάνδακα)⁶, καὶ ἐπίσης σχεδίαζε καὶ ἄλλα ταξίδια, πού δὲν πραγματοποιήθηκαν, τὸ 1494, τὸ 1495, τὸ 1497 καὶ τὸ 1498⁷. Ἐνδέχεται ὅμως ἄλλα νὰ πραγματοποιήθηκαν καὶ νὰ μὴ σώθηκαν γι' αὐτὰ

1. Βλ. Karl Hopf, *Veneto-byzantinische Analekten*, Βιέννη 1859, σ. 129· M. Manoussacas, *Sept lettres*, ὁ.π., σ. 14.

2. Βλ. É. Legrand, ὁ.π., σσ. 276 - 277, 289 - 291, 294 - 295· M. Μανούσακα, Ἐλληλογραφία, ὁ.π., σσ. 168(1493), 169 - 170(1493), 197 - 199(1500). Ὁ Μανουὴλ ἔστειλε ἀπὸ τὴν Κάρπαθο χειρόγραφα γιὰ ἀντιγραφὴ καὶ στὸν ἀδελφὸ του Ἰωάννη στὸν Χάνδακα (É. Legrand, ὁ.π., σσ. 276 - 277· M. Μανούσακα, ὁ.π., σσ. 169 - 170).

3. É. Legrand, ὁ.π., σσ. 277, 293· M. Μανούσακα, ὁ.π., σσ. 170, 171.

4. M. Μανούσακα, ὁ.π., σ. 162, σημ. 1· Ἐ. Κακουλίδη - Πάνου, *Συμβολές*, ὁ.π., σ. 203, ὅπου ἡ λοιπὴ βιβλιογραφία.

5. Βλ. καὶ ἓνα φαλτῆρι πού τοῦ στέλνει, προφανῶς γιὰ νὰ τὸ ἀντιγράψει, τὸ 1492 (M. Manoussacas, *Sept lettres*, ὁ.π., σ. 15).

6. É. Legrand, ὁ.π., σ. 276· M. Μανούσακα, Ἐλληλογραφία, ὁ.π., σσ. 167 - 170.

7. É. Legrand, ὁ.π., σσ. 278 - 279, 280 - 281, 287, 293· M. Μανούσακα, ὁ.π., σσ. 171, 172 - 174, 187.

πληροφορίες στην ἀλληλογραφία τῆς οἰκογένειας. Γνωρίζουμε μὲ βεβαιότητα ὅτι ὁ Μανουὴλ βρισκόταν στὸν Χάνδακα ἀπὸ τὰ τέλη Αὐγούστου ὡς τὰ τέλη Ὀκτωβρίου τοῦ 1499 καθὼς καὶ τὸν χειμῶνα τῶν ἐτῶν 1500/1501, ὁπότε ἔμεινε ἐκεῖ ἑπτὰ τουλάχιστο μῆνες¹. Τοὺς τελευταίους μῆνες τοῦ 1501, μετὰ τὴ διευθέτηση τῆς ὑπόθεσης ποὺ προκάλεσε τὴν ἐξορία του, εἶχε πιά ἐγκατασταθεῖ μόνιμα στὸν Χάνδακα². Δὲν μποροῦμε λοιπὸν νὰ ἀποκλείσουμε ἐντελῶς ὅτι ἡ ἀντιγραφή τμημάτων τοῦ Μαρκιανοῦ κώδικα ἀπὸ τὸν Μανουὴλ ἔγινε καὶ στὸν Χάνδακα καὶ χρονολογεῖται στὸ διάστημα 1499 - 1501 ἢ καὶ πρωτύτερα. Τὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ 15ου αἰώνα γνωρίζουμε ὅτι βρισκόταν στὸν Χάνδακα καὶ ὁ δεῦτερος ἀντιγραφέας, ποὺ δὲν εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὸν Ἀριστόβουλο (Ἀρσένιο) Ἀποστόλη³.

Ἡ ὄνομαστικὴ ἀναφορά τοῦ ἄριστου Κρητικῶς λόγιου (1468/69-1535)⁴ εἶχε ἄριστες σχέσεις μὲ τὴν οἰκογένεια τῶν Γρηγοροπούλων. Ὑπῆρξε δάσκαλος τοῦ νεότερου ἀδελφοῦ τοῦ Μανουὴλ Ἰωάννη, μὲ τὸν ὁποῖο ἀργότερα συνεργάστηκαν στὴ Βενετία, στίς ἐκδόσεις τοῦ Ἄλδου Μανουτίου⁵, καὶ φίλος τοῦ Μανουὴλ, ποὺ τὸ 1497 σὲ ἐπιστολὴ πρὸς τὸν ἀδελφὸ του στὴ Βενετία ζητᾷ ἀπὸ τὸν Ἀποστόλη νὰ μεσολαβήσει κι αὐτὸς γιὰ τὴν ὑπόθεσή του⁶. Ὁ Ἀποστόλης ἀσκοῦσε

1. Ἐ. Legrand, *ὁ.π.*, σσ. 278, 281 - 284, 289 - 291· Μ. Μανούσακα, *ὁ.π.*, σσ. 187, 197 - 199, 199 - 201.

2. Ἐ. Legrand, *ὁ.π.*, σσ. 284 - 286, 288· Μ. Μανούσακα, *ὁ.π.*, σσ. 202 - 204, 204 - 206.

3. Ε. Mioni, *ὁ.π.*, σ. 17.

4. Βλ. γι' αὐτὸν Μ. Μανούσακα, Ἀρχιερεῖς Μεθώνης, Κορώνης καὶ Μονεμβασίας γύρω στὰ 1500, *Πελοποννησιακά*, τ. Γ' - Δ' (1958 - 1959), σσ. 104 - 135· Τοῦ ἴδιου, Ἀρσενίου Μονεμβασίας τοῦ Ἀποστόλη ἐπιστολαὶ ἀνέκδοτοι (1521 - 1534) πρὸς τὸν Κάρολον τὸν Ε', Κλήμεντα τὸν Ζ', τὸν Ἑρασμον, τοὺς καρδινάλιους Niccolò Ridolfi καὶ Egidio Canisio, τὸν Ἰανὸν Λάσκαριν καὶ τὸν Ἰουστῖνον Δεκαδύον, *Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου*, τ. 8/9 (1958 - 1959), σσ. 5 - 56, καὶ Deno John Geanakoplos, *Greek Scholars in Venice. Studies in the Dissemination of Greek Learning from Byzantium to Western Europe*, Cambridge Mass. 1962 (ἀνατυπωμένο τὸ 1973 μὲ τὸν τίτλο *Byzantium and the Renaissance*), σσ. 167 - 200, ὅπου καὶ ἡ προγενέστερη βιβλιογραφία.

5. Ἐ. Legrand, *ὁ.π.*, σσ. 267, 268 - 269, 269 - 271, 273, 278 - 279, 291· Μ. Μανούσακα, Ἀλληλογραφία, *ὁ.π.*, σσ. 159, 175 - 176, 178, 182 - 183, 184, 192 - 194, 199 - 201, καὶ D. Geanakoplos, *ὁ.π.*, σσ. 169 σημ. 8 καὶ 170 σημ. 1. Βλ. τίς ἐπιστολές τοῦ πατέρα τους Γεωργίου στὸν Ἀποστόλη (1497) (Ἐ. Legrand, *ὁ.π.*, σσ. 269 - 271· Μ. Μανούσακα, *ὁ.π.*, σσ. 175 - 177), τοῦ Ἰωάννη στὸν Ἀποστόλη (1499) (Ἐ. Legrand, *ὁ.π.*, σ. 267· Μ. Μανούσακα, *ὁ.π.*, σσ. 192 - 194) καὶ τοῦ Ἀποστόλη στὸν Ἰωάννη (1497, 1499) (Ἐ. Legrand, *ὁ.π.*, σσ. 337 - 339· Μ. Μανούσακα - Χ. Πατρινέλη, *ὁ.π.*, σσ. 171 - 173, 176 - 177).

6. Ἐ. Legrand, *ὁ.π.*, σσ. 278 - 279· Μ. Μανούσακα, Ἀλληλογραφία, *ὁ.π.*, σσ. 178 - 179.

τὸ ἐπάγγελμα τοῦ κωδικογράφου στὸν Χάνδακα ἤδη πρὶν ἀπὸ τὸ 1489, ἀπὸ τὴν ἀνοιξη ὅμως τοῦ 1492, ἴσως καὶ νωρίτερα¹, βρισκόταν στὴν Ἰταλία, ὡς τὸ καλοκαίρι τοῦ 1496, ὅποτε ἐπέστρεψε στὸν Χάνδακα². Ἄν ἐξαιρέσουμε ἓνα ἢ δυὸ ταξίδια στὴ Βενετία τὸ 1497³, ἀπὸ τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1497 ἀναφέρεται ἐγκαταστημένος στὸν Χάνδακα *απανοικεῖ*⁴ ὡς τὸ 1504. Στὸ διάστημα αὐτὸ δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι συναντήθηκε μὲ τὸν Μανουὴλ Γρηγορόπουλο (ἀφοῦ, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς προσωπικὲς τοὺς σχέσεις, ἀνῆκαν καὶ οἱ δυὸ τοὺς στὸν ἴδιο κύκλο ἐνωτικῶν τοῦ Χάνδακα) καὶ ἀνανέωσαν τὴ γνωριμία τοὺς. Ὁ Μανουὴλ, λόγου χάρι, σὲ ἐπιστολὴ τοῦ τῆς 18ης Σεπτεμβρίου 1501 στὸν ἀδελφὸ του Ἰωάννη στὴ Βενετία τοῦ στέλνει καὶ τοὺς χαιρετισμοὺς τοῦ Ἀποστόλη⁵. Στὸ διάστημα αὐτὸ γνωρίζουμε ὅτι ὁ Ἀποστόλης συνέχιζε τὴν ἀντιγραφὴ χειρογράφων στὸν Χάνδακα⁶. Τὸ 1504 *ἀπὸ τὴν Βενετιαν μετὰ μεγίστης δυνάμεως* φτάνει στὴ Μονεμβασία, γιὰ νὰ γίνει *ἀρχιερεὺς* καὶ *ἀνὰ ἔχρη τὸν θρόνον τῆς Μονεμβασίας ἀνεμπόδιστος*⁷. Στὴ Μονεμβασία περιμένε δεκαπέντε μῆνες ὥσπου νὰ χειροτονηθεῖ, ἀντικανονικά, *ἀρθόδοξος* ἀρχιεπίσκοπος. Μετὰ τὴ χειροτονία του, ὅχι πολὺ πρὶν ἀπὸ τὸ 1506, ξαναγύρισε στὴν Κρήτη, γιὰ νὰ χειροτονεῖ ἐπὶ τόπου, μὲ τὸ ἀζημίωτο, ὑποψήφιους ὀρθόδοξους ἱερεῖς⁸. Τὰ ταξίδια του στὴν Κρήτη ἀπὸ τὸ 1504 ὡς τὸ 1509 (τὸ 1508 πῆγε καὶ στὴ Βενετία) θὰ ἦταν ἀρκετὰ συχνά, ἴσως μάλιστα στὸ διάστημα αὐτὸ τὸν περισσότερο χρόνο του νὰ τὸν πέρασε στὴν Κρήτη⁹. Μετὰ τὴν καθάρεισή του ἀπὸ τὸν πατριάρχη Παχώμιο τὸν Α' (1509) ἀποσύρθηκε καὶ πάλι στὸν Χάνδακα, ὅπου ἔμεινε ὡς τὸ 1519 ἀποζώντας ἀπὸ τὴ διδασκαλία καὶ τὴν ἀντιγραφὴ χειρογράφων¹⁰. Ἀπὸ τὸ 1519 ὡς τὸ 1521 βρισκόταν στὴν Ἰταλία, τὸ 1523 ταξίδεψε στὴν Κρήτη, τὸ 1524 ξαναγύρισε στὴν Ἰταλία, καὶ τὸν ἴδιο χρόνο ἀνέλαβε καὶ πάλι τὴν παλιὰ ἀρχιεπισκοπὴ του στὴ Μονεμ-

1. D. Geanakoplos, *ὁ.π.*, σσ. 169 - 170.

2. D. Geanakoplos, *ὁ.π.*, σσ. 172 - 173.

3. D. Geanakoplos, *ὁ.π.*, σ. 172.

4. É. Legrand, *ὁ.π.*, σ. 271· M. Μανούσακα, *ὁ.π.*, σ. 180.

5. É. Legrand, *ὁ.π.*, σσ. 273 - 274· M. Μανούσακα, *ὁ.π.*, σσ. 201 - 202.

6. É. Legrand, *ὁ.π.*, σσ. 175 - 177· M. Μανούσακα - X. Πατρυνέλη, *ὁ.π.*, σσ. 175 - 177.

7. Βλ. M. Μανούσακα, *Ἀλληλογραφία, ὁ.π.*, σ. 201, σημ. 1, καὶ Τοῦ ἴδιου, *Ἀρχιερεῖς, ὁ.π.*, σσ. 107 - 108.

8. M. Μανούσακα, *Ἀρχιερεῖς, ὁ.π.*, σσ. 111, 115 - 116.

9. M. Μανούσακα, *Ἀρχιερεῖς, ὁ.π.*, σ. 116.

10. M. Μανούσακα, *Ἀρχιερεῖς, ὁ.π.*, σσ. 119 - 120· D. Geanakoplos, *ὁ.π.*, σ. 182, σημ. 56.

βασία¹. Ἐκτοτε ταξίδεψε στή Ρώμη καί στή Βενετία, ὅπου πέρασε τὰ τελευταῖα πέντε χρόνια τῆς ζωῆς του². Στὸ διάστημα ἀπὸ τῆ δεύτερη ἀρχιερατεία του ὡς τὸν θάνατό του δὲν γνωρίζουμε ἂν ἐπισκέφθηκε τὴν Κρήτη. Ἡ ἀντιγραφή τῶν κειμένων στὰ λευκὰ φύλλα πού ἄφησε ὁ Γρηγορόπουλος (φφ. 71^v - 72^v, 88^{r-v}) καὶ ἡ συμπλήρωση τοῦ χειρογράφου μὲ τὰ κείμενα τοῦ Μπέρτου (φφ. 101^r - 110^r) (ἀλλὰ καὶ ἡ συνέχιση τῆς ἀντιγραφῆς τους ἀπὸ τὸν τρίτο ἀντιγραφέα, πού, ὅπως εἴπαμε, δὲν ἀπέχει χρονικὰ) πρέπει νὰ χρονολογηθοῦν μετὰ τὸ 1497, στή διάρκεια κάποιος παραμονῆς τοῦ Ἀποστόλη στὸν Χάνδακα (1496 - 1504, 1504 - 1509 (σποραδικά), 1509 - 1519, 1523). Ὁ Schartau μὲ βάση τὰ ὑδατόσημα τῶν φφ. 100 - 132 (1515, 1519) χρονολογεῖ τὴν ἀντιγραφή τῶν τευχῶν αὐτῶν τοῦ χειρογράφου γύρω στὰ 1519, μὲ περιθώριο 5 - 10 ἐτῶν, δηλαδὴ μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1509 - 1529³. Ὅπως-δήποτε ὅμως ἡ ἀντιγραφή τους εἶναι προγενέστερη τοῦ 1519 καὶ πρέπει ἴσως νὰ χρονολογηθεῖ στήν περίοδο 1501 - 1504, μετὰ τὴν ὀριστικὴ ἐπιστροφή τοῦ Μανουὴλ Γρηγοροπούλου στὸν Χάνδακα⁴. Τὴν ἴδια περίοδο οἱ δύο τους γνωρίζουμε ὅτι συνεργάστηκαν στήν ἀντιγραφή καὶ ἄλλων χειρογράφων, στὰ πλαίσια ἴσως τοῦ ἴδιου βιβλιογραφικοῦ ἐργαστηρίου⁵.

Εἶναι ὅμως ἀλήθεια ὅτι ὁ κώδικας «ἔχει τὸ χαρακτῆρα τῆς χρηστομάθειας ἢ καλύτερα τοῦ προσωπικοῦ προσευχηταρίου ἑνὸς Ἑλληνα καθολικοῦ καὶ τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ κείμενα πού παρέχει εἴτε εἶναι μεταφράσεις ἀπὸ τὰ λατινικὰ εἴτε εἶναι γραμμένα ἀπὸ Ἑλληνες πού ἔχουν προσηλυτισθεῖ στὸν καθολικισμό»⁶; Γιὰ τὸν Σκλέντζα, φυσικὰ, δὲν ὑπάρχει καμιὰ ἀμφιβολία

1. Μ. Μανούσακα, Ἀρχιερεῖς, ὁ.π., σσ. 120, 127 - 129· D. Geanakoplos, ὁ.π., σσ. 184, 188 - 189.

2. Μ. Μανούσακα, Ἀρχιερεῖς, ὁ.π., σσ. 128 - 135· D. Geanakoplos, ὁ.π., σσ. 190 - 200.

3. B. Schartau, ὁ.π., σ. 14.

4. Ὁ Μανουὴλ Γρηγορόπουλος θά πέθανε λίγο μετὰ τὸ 1532, τελευταῖο χρονολογικὸ ὄριο τῶν νοταριακῶν πράξεων στὰ κατάστιχά του (Μ. Μανούσακα, Βενετικά ἔγγραφα, ὁ.π., σ. 222).

5. Jürgen Wiesner-Ulrich Victor, Griechische Schreiber der Renaissance. Nachträge zu den Repertorien von Vogel-Gardthausen, Patrinelis, Canart, de Meyier, *Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici*, n.s., τ. 8-9 (XVIII-XIX) (1971-1972), σσ. 52, 54-55.

6. Καριοφύλλη Μητσάκη, Ἐνας λαϊκὸς κρητικὸς Ἀκάθιστος τοῦ ΙΕ' αἰῶνα, *Βυζαντινά*, τ. 1(1969), σσ. 25 - 38 (μὴ πρώτη μορφή τοῦ μελετήματος εἶχε δημοσιευθεῖ στὸ περιοδικὸ *Hellenica*, τ. 1(1967), σσ. 23 - 29) = Τοῦ ἴδιου, *Τὸ Ἑμψυχοῦν Ὑδωρ. Μελέτες μεσαιωνικῆς καὶ νεοελληνικῆς φιλολογίας*, Ἀθήνα 1983, σσ. 205 - 221 (μὲ ὀρισμένες συμπληρώσεις), ὅπου θά παραπέμπουμε ἐφεξῆς (τὸ παράθεμα ἀπὸ τὴ σ. 211). Ὁ Μητσάκης πιστεύει ὅτι «τὰ πρῶτα ἑκατὸ φύλλα τοῦ κώδικα εἶναι γραμμένα ἀπὸ τὸ ἴδιο χέρι, ἀπὸ τὸν ἀντιγραφέα Μανούσο» καὶ ὅτι ἡ ἀντιγραφή τῶν κειμένων «πὺρ περιλαμβάνονται στὰ

ὅτι ἦταν καθολικὸς ἱερωμένος, ἐξελληνισμένος ὅπως δὴποτε καὶ ἴσως καὶ ἐλληνικῆς καταγωγῆς. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, Ἑλληνες ἀλλὰ προσκείμενοι στὴν Καθολικὴ Ἐκκλησία ἦταν οἱ δυὸ ἀπὸ τοὺς ἀντιγραφεῖς τοῦ κώδικα, ὁ Μανουὴλ Γρηγορόπουλος καὶ ὁ Ἀριστόβουλος Ἀποστόλης. Γιὰ τὸν πρῶτο δὲν τὸ γνωρίζουμε μὲ βεβαιότητα, εἶναι ὅμως πολὺ πιθανό. Ὁ πατέρας τοῦ Γεώργιος ἦταν ἢ φιλοδοξοῦσε νὰ γίνει ἓνας ἀπὸ τοὺς ἀποδέκτες τοῦ κληροδοτήματος τοῦ Βησσαρίωνα γιὰ τοὺς ἐνωτικὸς ἱερεῖς τῆς Κρήτης¹, καὶ ἐπίσης βλέπουμε νὰ ἀποκαλεῖ τοὺς ὀρθοδόξους «σχισματικούς»². Ὁ Μανουὴλ, πού δὲν ἦταν ἱερωμένος, εἶναι εὐλογο νὰ ὑποθέσουμε ὅτι συμμεριζόταν τὶς θρησκευτικὲς ἀντιλήψεις τοῦ πατέρα του. Γιὰ τὸν Ἀριστόβουλο (Ἀρσένιο) Ἀποστόλη γνωρίζουμε μὲ βεβαιότητα ὅτι ἦταν ἀπροκάλυπτα φιλοκатолиκὸς καὶ εἶχε στενὲς σχέσεις μὲ τὴ Ρώμη³. Εἶναι ὅμως τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ κείμενα πού ἀντέγραψαν στὸν κώδικα οἱ δυὸ αὐτοὶ ἀντιγραφεῖς φιλοκαθολικά;

Ἄς δοῦμε τὰ κείμενα αὐτὰ ἀπὸ πῶς κοντὰ, ἐξετάζοντάς τα κατὰ ἀντιγραφέα. Τὸ πρῶτο κείμενο τοῦ κώδικα, ἀντιγραμμένο ἀπὸ τὸν Γρηγορόπουλο, εἶναι ἡ πολὺστιχη «Κοσμογέννηση» τοῦ Γεωργίου Χοῦμνου⁴. Ἡ γεινίαση τῆς «Κοσμογέννησης» μὲ τὰ ποιήματα τοῦ Σκλέντζα καὶ ἡ ἀντιγραφή της ἀπὸ τὸν Γρηγορόπουλο δὲν σημαίνουν, φυσικά, ὅτι ὁ Χοῦμνος ἦταν καθολικός⁵. Τὸ ἔργο ἄλλωστε σώζεται, ἀντιγραμμένο ἀπὸ ἄλλους κωδικογράφους μαζί μὲ μὴ καθολικά κείμενα, σὲ τρεῖς ἀκόμη κώδικες⁶. Στὴν «Κοσμογέννηση»

φύλλα 88^v - 100^v) ἀκολούθησε ἀμέσως μετὰ τὸ 1493 (δ.π., σ. 206). Διαχωρίζει ἔτσι (ὅπως ἄλλωστε καὶ ἡ Ἐ. Κακουλίδη - Πάνου, δ.π., σ. 106) τὸ χειρόγραφο σὲ δυὸ διαφορετικὰ τμήματα (δ.π., σσ. 217 - 218), ἐνῶ, ὅπως εἴπαμε παραπάνω, ἡ συγκρότησή του, πιθανότατα μὲ πρωτοβουλία τοῦ Ἀποστόλη, εἶναι ἐνιαία.

1. Βλ. Ζαχαρία Ν. Τσιρπανλῆ, *Τὸ κληροδοτήμα τοῦ καρδιναλίου Βησσαρίωνος γιὰ τοὺς φιλενωτικὸς τῆς βενετοκρατούμενης Κρήτης (1439 - 17ος αἰ.)*, Θεσσαλονίκη 1967, σσ. 133 καὶ σημ. 2, 139 καὶ σημ. 1.

2. Ἐ. Legrand, δ.π., σ. 274· Μ. Μανούσακα, Ἀλληλογραφία, δ.π., σσ. 195 - 196.

3. Βλ. π.χ. Ζ. Τσιρπανλῆ, δ.π., σσ. 141 - 146.

4. Βλ. τὴν τελευταία ἐκδοση τοῦ ἔργου αὐτοῦ ἀπὸ τὸν Γεώργιο Ἀ. Μέγα, *Γεωργίου Χοῦμνου ἡ Κοσμογέννησις. Ἀνέκδοτον στιχοῦργημα τοῦ ΙΕ' αἰῶνος, ἔμμετρος παράφρασις τῆς Γενέσεως καὶ Ἐξόδου τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης*, Ἀθήναι 1975, ὅπου χρησιμοποιεῖται γιὰ πρώτη φορά καὶ ὁ Μαρκιανὸς κώδικας. Ὁ συγγραφέας της ἔχει ταυτιστεῖ μὲ ὁμώνυμο νοτάριο τοῦ Χάνδακα (βλ. Μ. Μανούσακα, Ὁ ποιητὴς Γεώργιος Χοῦμνος, νοτάριος Χάνδακος, *Ἐπετηεὶς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, τ. ΚΑ' (1951), σσ. 280 - 281). Βλ. γι' αὐτὸν συμπληρωματικὰ βιογραφικὰ στοιχεῖα στοῦ Γ. Μέγα, δ.π., σ. VI, σημ. 1.

5. Ὅπως ὑπέθεσε ὁ Karl Krumbacher (*Ἱστορία τῆς βυζαντινῆς λογοτεχνίας*, μεταφρασθεῖσα ὑπὸ Γεωργίου Σωτηριάδου, τ. 3, Ἀθήνα 1900, σ. 70). Βλ. καὶ Ἐ. Κακουλίδη - Πάνου, δ.π., σ. 108 καὶ σημ. 8· Κ. Μητσάκη, δ.π., σ. 212. Οἱ πηγὲς τῆς «Κοσμογέννησης» εἶναι βυζαντινὲς (Γ. Μέγα, δ.π., σσ. 31 - 35).

6. Γ. Μέγα, δ.π., σσ. 3 - 13· βλ. καὶ σσ. 195 - 198.

δὲν ὑπάρχει ὁ παραμικρὸς ὑπαινιγμὸς ποῦ θὰ μᾶς ἐπέτρεπε νὰ κατατάξουμε τὸν ποιητὴ τῆς στῆ φιλοσενωτικῆ μερίδα, καὶ ἄλλωστε τὸ ἐπώνυμό του, χαρακτηριστικὰ βυζαντινὸ, φαίνεται νὰ δείχνει ὅτι ἦταν ὀρθόδοξος, ἂν καὶ αὐτὸ δὲν ἰσχύει ἀναγκαστικά. Ἡ ὀρθοδοξία τοῦ Χούμνου θὰ ἀποτελοῦσε μιὰν ἀκόμη ἔνδειξη ὅτι ἡ «Κοσμογέννηση» δὲν ἀντιγράφτηκε ἀπαραίτητα γιὰ τὴν καθολικὴ κερα-Λένη, χωρὶς βέβαια νὰ ἀποκλείεται καθόλου ὅτι ἡ ἔφεση τῆς κυρίας αὐτῆς γιὰ τὴν ἀνάγνωσις ἑμμετρῶν θρησκευτικῶν κειμένων δὲν περιοριζόταν μόνον σὲ κείμενα καθολικῆς ἢ ἐνωτικῆς ἀποκλειστικῆς προέλευσης. Ὁ Γρηγορόπουλος ἀντέγραψε ἐπίσης ἄλλα ἐννέα κείμενα, διτῶ ἑμμετρα (σὲ ὁμοιοκατάληκτο δεκαπεντασύλλαβο) καὶ ἓνα πεζό: τρία δηλώνεται ρητὰ ὅτι γράφτηκαν ἀπὸ τὸν Σκλέντζα καί, ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα ἕξι, τέσσερα εἶναι πιθανότατα δικὰ του. Ὅλα, ὅπως εἶδαμε, καὶ ὅπωςδῆποτε τὰ ὀκτώ (φφ. 82^v - 100^r), γράφτηκαν κατὰ παραγγελίαν τῆς κερα-Λένης. Στὸ πρῶτο (φφ. 73^r - 82^r) πολύστιχο (230 στίχοι) ποίημα γιὰ τὴ Μαρία Μαγδαληνὴ ὁ στιχουργὸς αὐτοπαρουσιάζεται στοὺς τελευταίους στίχους:

Τὸν δοῦλον σου τὸν πέρ Ἄνδρά, κερά μεγαλοτάτη,
σκέπε καὶ περιφύλαττε, στήν χάριν σου τὸν κράτει¹.

Τὸ δεύτερο (φ. 82^v) εἶναι μιὰ ἐξάστιχη μετάφραση τοῦ γνωστοῦ λατινικοῦ ὕμνου «Ave verum corpus natum»², συνοδευόμενη ἀπὸ ἓνα σημεῖωμα, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι ὁ πάπας Ἰωάννης ὁ ΚΒ' (1316 - 1334) δίνει «συγγώρησιν τριακοσιῶν ἡμερῶν ἐνὸς ἐκάστου τοῦ εἰπόντος τὰ ἄνω γεγραμμένα λόγια, ὅταν ὑψώνεται τὸ ἅγιον σῶμα καὶ τὸ τίμιον αἷμα τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ»³. Τὸ τρίτο (φ. 83^{r-v}) εἶναι μιὰ δεκατετράστιχη «Εὐχὴ εἰς τὸ Ἅγιον Πνεῦμα»⁴, τὸ τέταρτο (φφ. 83^r - 84^r) ἓνας, δεκατετράστιχος ἐπίσης, ὕμνος στὴν Παναγία μὲ τὸν τίτλο «Αἱ ἑπτὰ θεραπείαι τῆς Θεοτόκου»⁵, καὶ

1. Πρώτη ἐκδοση ἀπὸ τὸν John P. Cavarnos, Ἐνέκδοτα ποιήματα τοῦ Ἄνδρέου Σκλεγγίου, *Κρητικὰ Χρονικά*, τ. Δ' (1950), σσ. 10 - 16 (βλ. γιὰ τὴν ἐκδοση αὐτὴ τίς παρατηρήσεις τοῦ Λίνου Πολίτη, *Ἑλληνικά*, τ. 13(1954), σσ. 422 - 423). Καλύτερη ἢ ἐκδοση τῆς Ἐ. Κακουλίδη - Πάνου, *ἔ.π.*, σσ. 114 - 120. Οἱ στ. 137 - 168 καὶ στὴν *Κρητικὴ Ἀνθολογία (ΙΕ' - ΙΖ' αἰῶνας)*, εἰσαγωγή, ἀνθολόγησις καὶ σημειώματα Στυλιανοῦ Ἀλεξίου, β' ἐκδοση, Ἡράκλειον Κρήτης 1969, σσ. 39 - 40.

2. Πρώτη ἐκδοση ἀπὸ τὸν S. Petridès, André Skletzas et sa traduction de l' «Ave, verum corpus», *Échos d' Orient*, τ. IV (1900 - 1901), σσ. 163 - 163 καὶ μεταγενέστερες ἀπὸ τὸν John P. Cavarnos, *Greek Translations of the «Adoro te devote» and the «Ave verum»*, *Traditio*, τ. VIII (1962), σσ. 422 - 423 καὶ τὴν Ἐ. Κακουλίδη - Πάνου, *ἔ.π.*, σσ. 120 - 121.

3. Βλ. γιὰ τὸ σημεῖωμα αὐτὸ S. Petridès, *ἔ.π.*, σ. 163 καὶ J. P. Cavarnos, *Greek Translations*, *ἔ.π.*, σ. 423.

4. Πρώτη ἐκδοση ἀπὸ τὴν Ἐ. Κακουλίδη - Πάνου, *ἔ.π.*, σ. 121.

5. Πρώτη ἐκδοση ἀπὸ τὴν Ἐ. Κακουλίδη - Πάνου, *ἔ.π.*, σσ. 121 - 122.

τὸ πέμπτο (φφ. 84^r - 86^r) ἕνας ἐκτενέστερος ὕμνος (54 στίχοι) στὸν ἅγιο Φραγκίσκο τῆς Ἀσσίζης¹. Καὶ τὰ τρία αὐτὰ κείμενα, πὺ παρεμβάλλονται ἀνάμεσα σὲ ἐπώνυμα στιχουργήματα τοῦ Σκλέντζα, εἶναι χωρὶς ἀμφιβολία δικὰ του, ὅπως ἄλλωστε δείχνει καὶ ἡ ὁμοιότητα τοῦ ὕφους². Τὸ ἕκτο (φφ. 86^v - 87^v) (30 στίχοι) εἶναι μετάφραση τοῦ ἀποδιδόμενου στὸν Θωμᾶ Ἀκρινάτη ὕμνου «Adoro te devote latens veritas», μὲ τὸν τίτλο «Δέησις εἰς τὴν ἄγίαν κοινωνίαν τοῦ μακαρίου κυροῦ Θωμᾶ ντὲ Ἀκίνου καὶ διδασκάλου τῆς ἐκκλησίας μεταγλωττισμένον παρὰ τοῦ κυροῦ πὲρ Ἀνδρέου τοῦ Σκλέτζα»³. Τὸ ἕβδομο (96^r - 100^r)⁴ (72 στίχοι) ἔχει τὸν τίτλο «Αἶνοι πρὸς τὴν Ζωοδόχον Πηγὴν πεπονημένοι παρὰ τοῦ πὲρ Ἀνδρέου Σκλέτζα» καὶ στὸ τέλος τοὺς στίχους:

Ἀνδρέου Σκλεγγίου μνήσθητι, ἄχραντε, πρεσβυτέρου,
ἀξία μήτηρ τοῦ Χριστοῦ, Κυρίου ἡμετέρου⁵.

Ἀπὸ τὰ δυὸ ἄλλα στιχουργήματα πὺ ἀντέγραψε ὁ Γρηγορόπουλος γιὰ τὴν κερα-Λένη τὸ πρῶτο (φφ. 89^r - 92^r) εἶναι ἕνα πολύστιχο (110 στίχοι) στιχουργημα, ἀνομοιοκατάληκτο καὶ σὲ λογιότερη γλώσσα χωρὶς κρητικὸς ἰδιωματισμούς, μὲ τὸν τίτλο «Εἰς τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον διὰ στίχων πολιτικῶν»⁶. Τὸ κείμενο αὐτό, πὺ παραδίδεται καὶ σὲ ἄλλο χειρόγραφο καὶ ἐκ-

1. Πρώτη ἐκδοση ἀπὸ τὴν Ἐ. Κακουλίδη - Πάνου, *ὁ.π.*, σσ. 122 - 123. Ὁ ἅγιος Φραγκίσκος τῆς Ἀσσίζης, ὁ «φτωχούλης τοῦ Θεοῦ» τοῦ Καζαντζάκη, ἦταν ἅγιος ἐξαιρετικὰ δημοφιλὴς καὶ στοὺς Ὀρθοδόξους τῆς Κρήτης (βλ. Κώστα Ἐ. Λασιθιωτάκη, Ὁ ἅγιος Φραγκίσκος καὶ ἡ Κρήτη, *Πεπραγμένα τοῦ Δ' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου*, τ. Β', Ἀθήνα 1981, σσ. 146 - 154). Στὴν Κρήτη ἦταν διαδεδομένη ἡ παράδοση (ἀνυπόστατη ἱστορικὰ) ὅτι ὁ ἅγιος Φραγκίσκος στὸ ταξίδι του στοὺς Ἀγίους Τόπους πέρασε καὶ ἀπὸ τὸν Χάνδακα, ὅπου ἔδρυσε τὸν φερώνυμο ναὸ (Giuseppe Gerola, I Francescani in Creta al tempo del dominio veneziano, *Collectanea Franciscana*, τ. II (1932), σ. 303).

2. Βλ. J. P. Cavarinos, *Greek Translations*, *ὁ.π.*, σσ. 418 - 419 καὶ Ἐ. Κακουλίδη - Πάνου, *ὁ.π.*, σσ. 110 - 111.

3. Πρώτη ἐκδοση ἀπὸ τὸν J. P. Cavarinos, Ἀνέκδοτα ποιήματα, *ὁ.π.*, σ. 17 καὶ μεταγενέστερες ἀπὸ τὸν ἴδιο, *Greek Translations*, *ὁ.π.*, σσ. 419 - 422 καὶ τὴν Ἐ. Κακουλίδη - Πάνου, *ὁ.π.*, σσ. 123 - 124.

4. Βλ. παραπάνω, σ. 90.

5. Πρώτη ἐκδοση ἀπὸ τὸν J. P. Cavarinos, Ἀνέκδοτα ποιήματα, *ὁ.π.*, σσ. 18 - 20, καὶ δεύτερη ἀπὸ τὴν Ἐ. Κακουλίδη - Πάνου, *ὁ.π.*, σσ. 124 - 126. Ἀνατύπωση ἀπὸ τὸν Φαίδωνα Κ. Μπουμπουλίδη, *Κρητικὴ λογοτεχνία*, Βασικὴ Βιβλιοθήκη, Ἀθήνα 1955, σσ. 37 - 39· βλ. καὶ Τοῦ Ἰδίου, *Μεταβυζαντινὴ ποίησης. Ροδιακὴ - Κυπριακὴ - Κρητικὴ*, Ἀθήνα χ.χ., σσ. 97 - 99.

6. Πρώτη ἐκδοση ἀπὸ τὸν Josephus Simonius Assemanus, *Sancti... Ephraem opera omnia...graece, syriace, latine*, τ. III, Ρώμη 1736, σσ. 545 - 546, καὶ τελευταία ἀπὸ τὴν Ἐ. Κακουλίδη - Πάνου, *ὁ.π.*, σσ. 127 - 130.

δόθηκε ως έργο του Έφραιμ του Σύρου¹, ανήκει σε γνωστή παράδοση βυζαντινών στιχουργημάτων για την Παναγία και αποκλείεται να γράφτηκε από τον Σκλέντζα². Το δεύτερο στιχούργημα (φφ. 92^v - 96^r) είναι επίσης πολύστιχο (148 στίχοι), αλλά διαφέρει από το πρώτο, γιατί είναι ομοιοκατάληκτο και ή γλώσσα του περιέχει πολλά κρητικά ιδιωματικά στοιχεία³. Έχει τον τίτλο «*Ρίμα περι τοῦ θανάτου*» και ανήκει σε επίσης γνωστή παράδοση συναφῶν μεταβυζαντινῶν στιχουργημάτων⁴. Το ὕφος του είναι έντελῶς ἀνόμοιο με το ὕφος τῶν στιχουργημάτων τοῦ Σκλέντζα, ὁ ποιητής του ὅμως ἢ ὁ διασκευαστής του (ὁ Σκλέντζας, ὁ Γρηγορόπουλος ἢ κάποιος ἄλλος) ἦταν καθολικός, ἀν κρίνουμε ἀπὸ τοὺς στίχους 56 - 57, ὅπου γίνεται λόγος γιὰ τὸ Καθαρτήριο:

στὸ σκότος κι εἰς τὸν κίνδυνον, ᾽ς τόπον καθαρτηρίου
τὰ κρίματα πληρώνονται με κόπον κριτηρίου⁵.

Κανένα ἀπὸ τὰ κείμενα ποὺ ἀντέγραψε ὁ Ἀριστόβουλος Ἀποστόλης δὲν σχετίζεται ἄμεσα ἢ ἔμμεσα με τὸ καθολικὸ δόγμα. Στὰ λευκὰ φφ. 71^v-72^v ἀντέγραψε δυὸ σύντομες πεζὲς προσευχὲς στὸν Χριστὸ καὶ στὴν Παναγία, ἀνεκδοτες ἀκόμη, ποὺ ἢ μιὰ τους τουλάχιστο ἔχει ἐντοπισθεῖ καὶ σὲ ἄλλον κώδικα⁶. Στὸ φ. 88^{r-v} ἀντέγραψε ἕναν ὕμνο στὴν Παναγία, ἀποτελούμενο ἀπὸ 23 ὁμοιοκατάληκτους δεκαπεντασυλλάβους, ποὺ ἀρχίζουν ὅλοι με τὸ «Χαίρει», σὲ ὠραϊότατη κρητικὴ διάλεκτο⁷. Ὁ Μητσάκης, ποὺ διερεύνησε τὶς πηγὲς τοῦ

1. Ἐπειδὴ παραδίδεται μαζὶ με τὰ ἔργα τοῦ Έφραιμ τοῦ Σύρου στὸν Vat. Gr. 1190 (στὸν Έφραιμ τὸ ἀποδίδει καὶ ὁ E. Mioni, *ὁ.π.*, σ. 18). Τὸ στιχούργημα ὅμως εἶναι πολὺ μεταγενέστερο. Τοῦ Vat. Gr. 1190, ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ τρεῖς πολυσέλιδους τόμους, ἡ ἀντιγραφὴ τέλειωσε τὸ 1542 ἀπὸ τὸν Κρητικὸ κωδικογράφο Ἰωάννη Κοδομνηνὸ (Κοδομνηνὸς εἶναι ἡ ἀκομψότερη) μορφή τοῦ ἐπωνύμου Κουδουμνης), «*δι' ἐξόδου δὲ παντὸς κυρίου Γεωργίου Ἀβραμίου ἐπισκόπου γενομένου Σηταίας κατὰ Λατίνους*». Γιὰ τὸν Κουδουμνη βλ. Μ. Μανούσακα, «*Ἡ χειροτονία ἱερέων τῆς Κρήτης ἀπὸ τὸ μητροπολίτη Κορίνθου* (ἔγγραφα τοῦ 15^{ου} αἰῶνα), *Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας*, τ. Δ' (1964), σ. 319 καὶ σημ. 4, καὶ γιὰ τὸν ἐπίσκοπο Σηταίας Γεώργιο Abramo, ποὺ χοροστάτησε στὴ βάπτισμα τοῦ Βιτσέντζου Κορνάρου στὴν Τραπεζόντα τῆς Σηταίας, βλ. Νικολάου Μ. Παναγιωτάκη, «*Ὁ ποιητὴς τοῦ «Ἐρωτοκρίτου», Περραγμένα τοῦ Δ' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου*, τ. Β', Ἀθήνα 1981, σ. 370. Τὸ χειρόγραφο δωρήθηκε στὸν πάπα Παῦλο τὸν Ε' (1605 - 1621) ἀπὸ τὸν ἐπίσκοπο Σηταίας καὶ Ἱεραπέτρας Ἀλέξανδρο Della Torre (1594 - 1624) (Paul Canart, *Les Vaticani Graeci 1487 - 1962*, Βατικανὸ 1979, σ. 50, σημ. 46).

2. Βλ. Ἐ. Κακουλίδη - Πάνου, *ὁ.π.*, σσ. 111 - 113.

3. Πρώτη ἐκδοση ἀπὸ τὴν Ἐ. Κακουλίδη - Πάνου, *ὁ.π.*, σσ. 130 - 134.

4. Βλ. Ἐ. Κακουλίδη - Πάνου, *ὁ.π.*, σσ. 113 - 114.

5. Ἐ. Κακουλίδη - Πάνου, *ὁ.π.*, σσ. 108, 132.

6. E. Mioni, *ὁ.π.*, σ. 17. Ἐ. Κακουλίδη - Πάνου, *ὁ.π.*, σ. 105, σημ. 3.

7. Ἐκδόθηκε ταυτόχρονα ἀπὸ τὸν Κ. Μητσάκη, *Hellenica*, τ. 1(1967), σσ. 23 - 29, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἐπανεκδόθηκε ἀργότερα στὰ *Βυζαντινά*, τ. 1(1969), σσ. 25 - 38 (= Τὸ

κειμένου αὐτοῦ, διαπίστωσε ὀρισμένες ὁμοιότητες μετὰ τὸν Ἀκάθιστο, δὲν ἀπέκλεισε ὅμως καὶ τὴν περίπτωσηὴ νὰ πρόκειται γιὰ μετάφραση παλαιότερου λατινικοῦ ὕμνου¹, ἂν καὶ τίποτε στὸ κείμενο δὲν φαίνεται νὰ στηρίζει μιὰ τέτοιαν ὑπόθεση. Ὅπως γράφει πολὺ σωστὰ ἡ Κακουλίδη, τὸ ποίημα αὐτὸ ἔχει «ἕναν αὐθόρμητο, πιὸ λαϊκὸ χαρακτήρα. . . καὶ οἱ στίχοι του εἶναι πιὸ θερμοὶ» ἀπὸ τοὺς στίχους τοῦ Σκλέντζα², καὶ γι' αὐτὸ πρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ Ἀποστόλης τὸ βρῆκε κάπου ἄλλου καὶ τὸ παρενέβαλε ἀνάμεσα στὰ στιχοурγήματα τοῦ Σκλέντζα, ἐπειδὴ συγγενεῦει μ' αὐτὰ θεματολογικὰ καὶ μορφολογικὰ³. Τὰ δυὸ κείμενα τῶν φφ. 101^r - 104^v καὶ 105^r - 107^r ποὺ ἀντέγραψε ὁ Ἀποστόλης φέρονται στὸν κώδικα χωρὶς ὄνομα συγγραφέα, εἶναι ὅμως βέβαιο ὅτι γράφτηκαν ἀπὸ τὸν Ναθαναὴλ Μπέρτο, ποὺ τὸ ὄνομά του ἐμφανίζεται μόνο στὴν ἐπιγραφή τῶν ὁμιλιῶν ποὺ ἀκολουθοῦν (φ. 107^r). Τὸ πρῶτο εἶναι μιὰ ὁμιλία, ποὺ ἐπιγράφεται «*Περὶ μνημοσύνων*», ἀνέκδοτη ἀκόμη, καὶ τὸ δεύτερο μιὰ ἀνεπίγραφη ψυχωφελὴς ἀγιολογικὴ διήγηση θαύματος ἀπελευθέρωσης αἰχμαλώτου, ποὺ ἔχει ἐκδοθεῖ⁴. Καὶ τὰ δυὸ αὐτὰ κείμενα σώζονται, μετὰ τὴν ἴδια σειρὰ, στὰ φφ. σιθν - σκδν καὶ σκδν - σκζν τοῦ κώδικα 74 τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας, ποὺ περιλαμβάνει μόνο ἔργα τοῦ Μπέρτου⁵, καὶ συνεπῶς πρέπει νὰ θεωρηθεῖ βέβαιο ὅτι καὶ αὐτὰ γράφτηκαν ἀπὸ τὸν Κρητικὸ ἱερομόναχο. Ὁ Ἀποστόλης θὰ τὰ ἀντέγραψε ἀπὸ τὸν κώδικα τοῦ Πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας, ὅπως καὶ τὶς ὁμιλίες τοῦ Ναθαναὴλ Μπέρτου ὡς ἕνα σημεῖο, γιὰ νὰ τὶς συνεχίσει ἔπειτα, ἀπὸ τὸν ἴδιο πάντα κώδικα, ὁ τρίτος ἀντιγραφέας. Γιὰ τὴν ὀρθοδοξία τοῦ Μπέρτου, ποὺ ἐπίσης ἄκμασε τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 15ου αἰῶνα, δὲν ὑπάρχει ἡ παραμικρὴ ἀμφιβολία.

¹ Ἡ βιβλιογραφία γιὰ τὸν Μπέρτο καὶ οἱ πληροφορίες γιὰ τὴ χειρόγραφη παράδοση τῶν ἔργων του ποὺ δίνει ὁ Hans - Georg Beck (*Kirche und Theologische Literatur*

² *Εμπνευστὸν Ὑδωρ*, σ. 216), καὶ ἀπὸ τὴν Ἑ. Κακουλίδη - Πάνου, *ὁ.π.*, σσ. 126 - 127. Στὸν στ. 19 εἶναι ὀλοφάνερο ὅτι τὸ χέριμα πρέπει νὰ διορθωθεῖ σὲ χρεία.

1. Κ. Μητσάκη, *ὁ.π.*, σσ. 210 - 213.

2. Ἑ. Κακουλίδη - Πάνου, *ὁ.π.*, σ. 111.

3. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν προσευχή, τὸ τέταρτο (ποὺ οἱ μόνοι στίχοι του ἀρχίζουν ἐπίσης μετὰ τὸ «Χαῖρε») καὶ τὸ ἕβδομο στιχοῦργημα τοῦ Σκλέντζα εἶναι καὶ αὐτὰ ἀφιερωμένα στὴν Παναγία.

4. B. Schartau, *De captivo precibus sacerdotum liberato* (BHG 1318z), *Cahiers*, τ. 17(1976), σσ. 70 - 75. Ὁ Φάνης Ἰ. Κακριδῆς (ἐφημερίδα *Βῆμα* τῆς 6ης Ἰανουαρίου 1977, σσ. 1 - 2) συσχέτισε τὴ διήγηση αὐτὴ μετὰ ἀνάλογες διηγήσεις θαυμάτων τοῦ ἁγίου Γεωργίου.

5. Τὰ κείμενα αὐτὰ δὲν σημειώνονται στὴν ἄθλια περιγραφή τοῦ κώδικα ἀπὸ τὸν (Θεόδωρο Μοσχονᾶ), *Κατάλογοι τῆς Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης*, τ. Α': Χειρόγραφα, Ἀλεξάνδρεια 1945 (β' ἔκδοση: University of Utah Press, 1965), σ. 60.

im Byzantinischen Reich, Μόναχο 1959, σ. 785, και *Geschichte der Byzantinischen Volksliteratur*, Μόναχο 1971, σ. 189) είναι ισχνές και άνεπαρκείς. Ἐπειδὴ ἐπικρατεῖ κάποια σύγχυση γύρω ἀπὸ τὸ πρόσωπο καὶ τὸ ἔργο τοῦ Μπέρτου καὶ ὅλοι ὅσοι ἔχουν γράψει γι' αὐτὸν ἀγνοοῦν προγενέστερα μελετήματα γὰρ τὸ ἴδιο θέμα, παραθέτουμε ἐδῶ τὶς ἀπαραίτητες πληροφορίες, ἀρχίζοντας ἀπὸ τοὺς κώδικες ποὺ παραδίδουν ἔργα του:

1) Πατριαρχεῖο Ἀλεξανδρείας 74 (15ου αἰ.) = Β (Θ. Μοσχονᾶ, *δ.π.*, σ. 60). Περιέχει ἀποκλειστικὰ ἓνα μεγάλο μέρος τοῦ σωζόμενου ἔργου τοῦ Μπέρτου. Ἀντιγραφῆας του εἶναι ὁ Κρητικὸς Γεώργιος Ἀγαπητός, ποὺ ἀντέγραψε πρὶν ἀπὸ τὸ 1466 καὶ τὸν Paris. Gr. 2500 (Μ. Μανούσακα, Ἰωάννου Πλουσιαδηνοῦ ἐγκύκλιος ἐπιστολὴ πρὸς τοὺς ἱερεῖς Χάνδακος, *Κρητικὰ Χρονικά*, τ. ΙΑ' (1957), σσ. 302 - 307, καὶ Τοῦ ἴδιου, *Recherches sur la vie de Jean Plousiadénos* (Joseph de Méthone) (1429? - 1500), *Revue des Études Byzantines*, τ. XVII (1959), σ. 32, σημ. 32).

2) Vindobonensis Historicus Graecus 91 (14ου - 16ου αἰ.) = W (Herbert Hunger, *Katalog der griechischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek*, Teil I: Codices Historici, Codices Philosophici et Philologici, Βιέννη 1961, σσ. 94 - 102). Περιλαμβάνει (φφ. 112^r - 162^f) τρία μεγάλα ποιήματα τοῦ Μπέρτου, σὲ μοναδικὴ παράδοση, καὶ μιὰ ἐκτενῆ ὁμιλία του, ποὺ ἀποτελεῖ συρραφὴ γνωστῶν ὁμιλιῶν του (*δ.π.*, σ. 99). Στὸν Μπέρτο πρέπει ἴσως νὰ προσγραφοῦν καὶ ἄλλα ἀταύτιστα κείμενα τοῦ κώδικα (ὅπως π.χ. τὰ ὑπ' ἀρ. 7, 18, 21, 25). Ὅπως θὰ δείξουμε ἄλλοτε, τμήματα τοῦ κώδικα αὐτοῦ εἶναι γραμμένα ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ ἴδιου τοῦ Μπέρτου.

3) Marcianus Graecus IX. 17(coll. 1247), φφ. 101^r - 132^v (τέλους 15ου - ἀρχῶν 16ου αἰ.) = M (E. Mioni, *δ.π.*, σσ. 17 - 19). Γιὰ τὸν κώδικα αὐτὸν ἔγινε διεξοδικὰ λόγος παραπάνω. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ δυὸ κείμενα ποὺ σημειώσαμε, περιέχει καὶ δέκα ὁμιλίες.

4) Vaticanus Palatinus Graecus 364, φφ. 149^r - 156^f (16ου αἰ.) = P(Henricus Stevenson, *Codices manuscripti Palatini graeci Bibliothecae Vaticanae*, Ρώμη 1885, σσ. 222 - 228). Δυὸ ὁμιλίες (σ. 225).

5) Vaticanus Graecus 659, φφ. 176^r - 205^r (16ου αἰ.) = V(Robertus Devreesse, *Codices Vaticani Graeci*, τ. III: Codices 604 - 866, Βατικανὸ 1950, σσ. 93 - 95). Δεκατρεῖς ὁμιλίες καὶ μιὰ ψευδοχρυσοστόμεια, ποὺ παραδίδεται καὶ ἀλλοῦ μαζὶ μὲ ἔργα τοῦ Μπέρτου (σσ. 93 - 94).

6) Scorialensis Graecus 524 (olim Ω. Π. 7), φφ. 150^v - 153^v (16ου αἰ.) = E(Gregorio de Andrés, *Catalogo de los códices griegos de la Real Biblioteca de el Escorial*, III: Codices 421 - 649, Μαδρίτη 1967, σσ. 155 - 157). Δυὸ ὁμιλίες (σ. 156).

7) Marcianus Graecus XI. 20(coll. 1475), φφ. 198^r - 225^r (1539) = Ma (E. Mioni, *δ.π.*, σσ. 109 - 112). Ἐννέα ὁμιλίες (σ. 110).

8) Marcianus Graecus II. 87(coll. 1258), φφ. 263^r - 263^v (16ου αἰ.) = Mb (*Bibliothecae Divi Marci Venetiarum codices graeci manuscripti*, recensuit Elpidius Mioni, volumen I: Codices in classes a prima usque ad quintam inclusi, pars prior: classis I - classis II, codices 1 - 120, Ρώμη 1967, σσ. 258 - 259). Μιὰ ὁμιλία (σ. 259).

9) Marcianus Graecus II. 90 (coll. 1259), φφ. 1^r - 23^v (16ου αἰ.) = Mc (E. Mioni, *δ.π.*, σσ. 264 - 273). Δεκατρεῖς ὁμιλίες (σσ. 264 - 265).

10) Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς 103, φφ. 218^r - 246^r (16ου αἰ.) = A(Σπυρίδωνος Λάμπρου, Κατάλογος τῶν κωδικῶν τῶν ἐν Ἀθήναις βιβλιοθηκῶν πλὴν τῆς Ἑθνικῆς, Α': Κώδικες τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς, *Νέος Ἑλληνομνήμων*, τ. 4(1907), σσ. 476 - 479). Δώδεκα ὁμιλίες (σσ. 478 - 479).

11) Μονῆς Ἰβήρων 689(4809), φφ. 189^v-198^r, 270^r-272^v (1603) = I (Σπυρίδωνος Λάμπρου, Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ Ἁγίου Ὁρους ἑλληνικῶν κωδικῶν,

τ. Β', Cambridge 1900 (ἀνατύπωση Ἄμστερνταμ 1966), σσ. 204 - 205). Δυὸ ὀμίλιες (σ. 205).

12) Μονῆς Ἰβήρων 749 (4869), φφ. 189^v - 193^r, 235^r - 237^v (17ου αἰ.) = Ia (Σ. Λάμπρου, *δ.π.*, σ. 218). Μιὰ ὀμίλια.

13) Μονῆς Κουτλουμουσίου 156(3229), φφ. 198^v - 210^r (17ου αἰ.) = K(Σ. Λάμπρου, *δ.π.*, τ. Α', Cambridge 1895 (ἀνατύπωση Ἄμστερνταμ 1966), σ. 289). Μιὰ ἐπάνωμη ὀμίλια καὶ ἕως ἄλλες δυὸ ἀνεπίγραφες (φφ. 319^r - 327^v).

14) Sinaiticus 1954, ἀρ. 4 - 6 (δὲν σημειώνονται τὰ φύλλα) (17ου αἰ.) = S(Vladimir Benešević, *Catalogus codicum manuscriptorum graecorum qui in monasterio Sanctae Catharinae asservantur*, t. III, 1: Codices numeris 1224 - 2150 signati, Πετρούπολη 1917 (ἀνατύπωση Hildesheim 1965), σ. 282). Τρεῖς (;) ὀμίλιες.

Ἡ πρώτη μελέτη γιὰ τὸν Μπέρτο γράφτηκε ἀπὸ τὸν K(ωνσταντῖνο) Ἰ. Δ(υοβουνιώτη), Ναθαναὴλ ἱερομόναχος, *Ἱερὸς Σύνδεσμος, ἔτος Θ'* (1 Νοεμβρίου 1913), ἀρ. 204, σσ. 1 - 2. Ὁ Δυοβουνιώτης περιγράφει τὸ οἰκεῖο τμήμα τοῦ A (ὅπου δὲν ἀναγράφεται τὸ ἐπάνωμο τοῦ Μπέρτου), πιθανολογεῖ ὅτι οἱ ἴδιες ὀμίλιες περιλαμβάνονται καὶ στοὺς Mb καὶ P, χρονολογεῖ τὸν Ναθαναὴλ ἀμεταξὺ τοῦ ἐνάτου αἰῶνος καὶ τοῦ δεκάτου τετάρτου) καὶ ἐκδίδει δυὸ ὀμίλιες (σσ. 2 - 4). Σὲ ἐπόμενα τεύχη τοῦ ἴδιου περιοδικοῦ ἐκδίδει ἄλλες ἑξὶ ὀμίλιες, μὲ τὸν τίτλο: Ναθαναὴλ ἱερομόναχου λόγοι ἀνέκδοτοι εἰς τὰς Κυριακὰς τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς (*Ἱερὸς Σύνδεσμος, ἔτος Θ'*, ἀρ. 211 (15 Φεβρουαρίου 1914), σσ. 1 - 3· ἀρ. 212 (1 Μαρτίου 1914), σσ. 7 - 9, καὶ ἀρ. 213 (15 Μαρτίου 1914), σσ. 1 - 3). Ὁ Δυοβουνιώτης εἶχε ἀντιγράψει καὶ σχεδίαζε νὰ ἐκδώσει καὶ τὶς ὑπόλοιπες δυὸ ὀμίλιες ἀπὸ τὸν A. Οἱ μεταγραφές του σώζονται στὰ κατάλοιπά του, πού κληροδοτήθηκαν καὶ φυλάσσονται στὴ Θεολογικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν (βλ. *Ἐπιστημονικὸν μνημόσυνον Κωνσταντίνου Δυοβουνιώτου (1872 - 1943)*, ὑπὸ Ἰωάννου Ν. Καρμίρη, Ἀθῆναι 1946, σσ. 28, 109). Ἡ δευτέρα κατὰ σειρά μελέτη γιὰ τὸν Μπέρτο γράφτηκε ἀπὸ τὸν πατέρα Julien Leroy, Un prédicateur populaire byzantin, *Revue d'Ascétique et de Mystique*, 29e année, n. 116 (Octobre - Decembre 1953), σσ. 300 - 316, πού δὲν γνωρίζει τὴν ἔκδοση τοῦ Δυοβουνιώτη, χρονολογεῖ σωστὰ τὸν Μπέρτο στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 15ου αἰ., ὑποδεικνύει τὰ χειρόγραφα P, Mb, A καὶ Mc καὶ, σθηριζόμενος μόνον στὸ τελευταῖο, ἀναλύει τὸ περιεχόμενο δεκατριῶν ὀμιλιῶν τοῦ Κρητικοῦ μοναχοῦ. Ἀκολούθησε ἡ μελέτη τοῦ Bjarne Schartau, Om munken Neilos/Nathanael Bertos, en senbyzantinisk moralpraedikant, *Museum Tusulanum*, τ. 21 - 22, Κοπεγχάγη 1973, σσ. 67 - 92, πού δὲν γνωρίζει τὸν Δυοβουνιώτη καὶ τὸν Leroy, ἐξετάζει συνολικὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Μπέρτου, ὑποδεικνύει τὰ χειρόγραφα B, M, Mb, Mc καὶ V καὶ ἐκδίδει ἀπὸ τὰ τέσσερα τελευταῖα δυὸ ὀμίλιες (σσ. 84 - 91). Τὸν ἐπόμενο χρόνο ὁ ἴδιος ἐξέδωσε δεκατέσσερις ὀμίλιες τοῦ Μπέρτου (ἀνάμεσά τους καὶ τὶς δυὸ πού εἶχε ἤδη ἐκδώσει) ἀπὸ τὰ ἴδια χειρόγραφα (Nathanaelis Berti monachi sermones quattuordecim, *Cahiers*, τ. 12(1974), σσ. 11 - 85). Τὸν ἴδιο χρόνο κυκλοφόρησε καὶ ἡ πολυγραφήμενη διατριβὴ τῆς Hannelore Aposkiti-Stammler, *Nathanael - Neilos Bertos. Vindobonensis hist. gr. 91, Nr. 59*, Μόναχο 1974, πού δὲν γνωρίζει τὸν Δυοβουνιώτη, τὸν Leroy καὶ τὴν πρώτη μελέτη τοῦ Schartau, ὑποδεικνύει τὰ χειρόγραφα B, W, V, M, Mb, Mc, I, Ia καὶ S καὶ ἐκδίδει ἀπὸ τὸν W τὰ τρία ποιήματα (σσ. 74 - 165) καὶ, σὲ ἀντιβολὴ μὲ τὸν B, τὴν ἐκτενῆ ὀμίλια τοῦ Μπέρτου (σσ. 166 - 246). Παρατηρήσεις στὴν ἔκδοση τῆς Aposkiti-Stammler δημοσίευσε ὁ Νικόλαος Β. Τωμαδάκης, *Εἰς Νεῖλου Μπέρτου ἱερομόναχου ἔργα, Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, τ. MB' (1975 - 1976), σ. 390 = Τῷ ἴδιου, *Βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ. Φιλολογικὰ, ἱστορικὰ καὶ γλωσσικὰ μελέται ἀνατυπούμενα μετὰ προσθηγῶν καὶ πινάκων*, τεῦχος δεύτερον, ἐν Ἀθήναις 1978, σ. 342). Βλ. καὶ Μιχάλη Νικολιδάκη,

Ἐκδοτικὸς ἱερομόναχος Ναθαναὴλ Μπέρτος καὶ οἱ εἰδήσεις του γιὰ τὴν ἠθικὴ κατάσταση τῆς κρητικῆς κοινωνίας κατὰ τὰ τέλη τοῦ 15ου αἰ., *Κρητολογία*, τ. 14-15 (1982), σσ. 139 - 153.

Ἡ περιγραφή τοῦ Μ ἀπὸ τὸν Μιονί (δ.π., σ. 19) πρέπει νὰ συμπληρωθεῖ ὡς ἑξῆς : X. 1(φφ. 107^Γ - 109^Γ) (ἔκδ. Κ. Ι. Δουβουινιώτου, *Ἱερός Σύνδεσμος*, ἔτος Θ', ἀρ. 211 (15 Φεβρουαρίου 1914), σσ. 1 - 2· B. Schartau, *Museum Tusculanum*, τ. 21 - 22(1973), σσ. 84 - 87, καὶ *Cahiers*, τ. 12(1974), σσ. 17 - 19). 2(φφ. 109^Γ - 110^Γ) (ἔκδ. Κ. Ι. Δουβουινιώτου, δ.π., σσ. 2 - 3, καὶ B. Schartau, δ.π., σσ. 20 - 22). 3(φφ. 110^Υ - 112^Υ) (ἔκδ. Κ. Ι. Δουβουινιώτου, *Ἱερός Σύνδεσμος*, ἔτος Θ', ἀρ. 212 (1 Μαρτίου 1914.), σσ. 7 - 8, καὶ B. Schartau, δ.π., σσ. 23 - 25). 4(φφ. 112^Υ - 114^Υ) (ἔκδ. Κ. Ι. Δουβουινιώτου, δ.π., σσ. 8 - 9, καὶ B. Schartau, δ.π., σσ. 26 - 28). 5 (φφ. 114^Υ - 117^Γ) (ἔκδ. Κ. Ι. Δουβουινιώτου, *Ἱερός Σύνδεσμος*, ἔτος Θ', ἀρ. 213 (15 Μαρτίου 1914), σσ. 1 - 2, καὶ B. Schartau, δ.π., σσ. 29 - 32). 6(φφ. 117^Γ - 119^Υ) (ἔκδ. Κ. Ι. Δουβουινιώτου, δ.π., σσ. 2 - 3, καὶ B. Schartau, δ.π., σσ. 33 - 35). 7 (φφ. 119^Υ - 121^Υ) (ἔκδ. Κ. Ι. Δουβουινιώτου, *Ἱερός Σύνδεσμος*, ἔτος Θ', ἀρ. 204 (1 Νοεμβρίου 1913), σσ. 2 - 3, καὶ B. Schartau, δ.π., σσ. 36 - 38). 8(φφ. 121^Υ - 124^Υ) (ἔκδ. Κ. Ι. Δουβουινιώτου, δ.π., σσ. 3 - 4· B. Schartau, *Museum Tusculanum*, τ. 21 - 22(1973), σσ. 87 - 91, καὶ *Cahiers*, τ. 12(1974), σσ. 39 - 43). 9 (φφ. 124^Υ-129^Γ) (ἔκδ. B. Schartau, δ.π., σσ. 44 - 48). 10(φφ. 129^Γ - 132^Υ) (ἔκδ. B. Schartau, δ.π., σσ. 49 - 53).

Ἐκδοτικὸς ἱερομόναχος Ναθαναὴλ Μπέρτος παρουσιάζει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον, γιὰτὶ εἶναι ὁ πρῶτος χρονολογικὰ, μὲ διαφορά ἐνὸς αἰῶνα περίπου ἀπὸ τοὺς ἐπομένους (βλ. γι' αὐτοὺς Ἐ. Κακουλίδη, Ἐπιτομὴ τῆς Ἱστορίας τῆς Κρήτης καὶ τὸ ἔργο του, *Κρητικὰ Χρονικά*, τ. ΚΒ' (1970), σσ. 10 - 17), πού χρησιμοποιεῖ ἐνσυνείδητα δημῶδη γλῶσσα στὸν πεζὸ λόγο. Ἐκδοτικὸς τῶν ἔργων του ἐτοιμάζουμε ἀπὸ καιρό.

Ὅπως εἶδαμε, τὸ ἐπώνυμο τοῦ Ἀνδρέα ἐμφανίζεται στὸ χειρόγραφο ὡς Σκλέτζας στίς ἐπιγραφές δυὸ στιχοῦργημάτων του· στὸ δεύτερο μάλιστα ἀπ' αὐτὰ ὁ ἴδιος τὸ ἐξελληνίζει σὲ Σκλεγγίας. Τὸ ἐπώνυμο μαρτυρεῖται μὲ διάφορους τύπους στὰ λατινικὰ - ἰταλικὰ καὶ στὰ ἑλληνικὰ (Seleza, Sclenza, Sclega, Schienza, Schienza, Scenza, Schieza, Schieza, Σκλέτζας, Σκλέτζας, καὶ σπανιότερα Sciliza, Σκλίντζας¹). Προτιμήσαμε τὴν ἐπικρατέστερη γραφή Σκλέντζας (Scienza), πού νομίζουμε ὅτι ἀποδίδει πιστότερα τὴν πραγματικὴ προφορά τοῦ ἐπωνύμου. Ἡ οἰκογένεια Σκλέντζα εἶναι γνωστὴ οἰκογένεια τῆς Ἀνατολικῆς Κρήτης μαρτυρούμενη σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς Βενετοκρατίας. Μέλη τῆς συναντοῦμε στὸν Χάνδακα ἤδη ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ

1. Βλ. Στεργίου Γ. Σπανιάκη, *Συμβολὴ στὴν ἱστορία τοῦ Λασιθίου κατὰ τὴ Βενετοκρατία*, Ἡράκλειον 1957, σσ. 49, 64(1582) (Sciliza) καὶ τὸν ὀρθόδοξο ἱερέα Ἐμμανουὴλ Σκλίντζα, πού ἀνοικοδόμησε στὰ 1626 - 1627 τὸν ναὸ τῆς Παναγίας Ἀκρωτηριανῆς στὴν Κριτσά (Giuseppe Gerola, *Monumenti veneti dell' isola di Creta*, τ. 4, Βενετία 1932, σ. 533). Βλ. ἐπίσης Γεωργίου Ν. Μοσχοπούλου, *Μετοίκηση Κρητῶν στὴν Κεφαλονιά στὴ διάρκεια τοῦ Κρητικοῦ Πολέμου (1645 - 1669) καὶ ὕστερα ἀπὸ τὴν ἄλωση τοῦ Χάνδακα, Πραγματοῦντα τοῦ Δ' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου*, τ. Β', Ἀθήνα 1981, σ. 280 (Σκλίντζας).

13ου αιώνα¹. Δὲν γνωρίζουμε μὲ βεβαιότητα ἂν ἡ ἀπώτερη καταγωγή τῆς οἰκογένειας ἦταν ἐλληνικὴ ἢ ἰταλική. Ἐάν κρίνουμε πάντως ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι μέλη τῆς πού μνημονεύονται τὸν 14ο αἰώνα εἶναι καθολικοὶ ἱερεῖς ἢ σχετίζονται μὲ βενετοῦταλικούς κύκλους², ἐνδέχεται ἡ ἀρχικὴ προέλευση τῆς οἰκογένειας νὰ ἦταν ἀπὸ τὴν Ἰταλία. Ὡστόσο, ὀρθόδοξοι Σκλέντζες μαρτυροῦνται ἀρκετὰ νωρὶς, ἀπὸ τὰ μέσα ἤδη τοῦ 15ου αἰώνα. Ὁρθόδοξος χωρὶς ἀμφιβολία ἦταν ὁ λόγιος Νικόλαος Σκλεγγίας, συγγραφέας, γύρω στὰ μέσα τοῦ 15ου αἰώνα, ἔργου περὶ ἐμπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, χαμένου σήμερα, ὅπου ὑποστηρίζει τὴν ὀρθόδοξη ἀποψη. Στὸ ἔργο αὐτὸ ἀπάντησε ὁ μοναχὸς Ἡσαΐας ὁ Κύπριος, πρόσωπο τοῦ περιβάλλοντος τοῦ Βησσαρίωνα καὶ φίλος τοῦ Γεωργίου Τραπεζουντίου καὶ τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη, πατέρα τοῦ Ἀριστοβούλου³. Ὁ Νικόλαος Σκλεγγίας αὐτός, γιὰ τὸν ὁποῖο δὲν γνωρίζουμε περισσότερα, μᾶλλον δὲν ταυτίζεται μὲ τὸν Κρητικὸ διάκονο Νικόλαο Scleza, ἐπονομαζόμενο Κουντούρη καὶ Ἀστρολόγο, ἐγγράμματο καὶ ἀντιγραφέα χειρογράφων, πού τὸ 1497 φυλακίστηκε καὶ τὸ 1498 ἀπελάθηκε ἀπὸ τὴ Βενετία ὡς ἔνοχος μαγείας⁴. Ὁρθόδοξος ἐπίσης ἦταν ἀσφαλῶς καὶ ὁ Ἀντώνιος Σκλέντζας, ἀποδέκτης ἐπιστολῆς τοῦ Μελετίου Πηγαῖ⁵, καθὼς

1. Βλ. *Pietro Pizolo, notaio in Candia*, τ. I (1300), a cura di Salvatore Carbone, Βενετία 1978, σ. 144 ἀρ. 305 (Dimitri Sclenza), καὶ *Benvenuto de Briano, notaio in Candia, 1301 - 1302*, a cura di Raimondo Morozzo della Rocca, Βενετία 1950, σ. 146, ἀρ. 404 (1301) (Iohannes Sclença).

2. Βλ. *Zaccaria de Fredo, notaio in Candia, 1352 - 1357*, a cura di Antonino Lombardo, Βενετία 1968, σσ. 17, ἀρ. 16(1352) (Marchesina relicta ser Petri Sclença), 23, ἀρ. 24 (1352) (presbyter Iohannes Sclença). Mario Cattapan, *Nuovi elenchi e documenti dei pittori in Creta dal 1300 al 1500, Θεσαυρίσματα*, τ. 9(1972), σ. 218(1368) (Iohannes Sclença), καὶ Elisabeth Santschi, *Régestes des arrêtés civils et des mémoriaux (1363 - 1399) des Archives du Duc de Crète*, Βενετία 1976, σ. 194, ἀρ. 790 (1377) (Iohannes Sclença presbiter).

3. «Ἡσαΐου τοῦ Κυπρίου γράμμα πρὸς Νικόλαον τὸν Σκλεγγίαν περὶ τῆς ἐμπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος» (Migne, *Patrologia Graeca*, τ. CLVIII, σσ. 971 - 976). Γιὰ τὸν Ἡσαΐα καὶ τὶς σχέσεις του βλ. Ἐ. Legrand, *δ.π.*, τ. 1, Πάρισι 1885, σ. LXI, καὶ D. Geanakoplos, *δ.π.*, σ. 87 καὶ σημ. 58, ὅπου ἡ νεότερη βιβλιογραφία.

4. Βλ. Φανῆς Μαυροειδῆ - Πλουμίδη, «Ἐγγραφα ἀναφερόμενα στὶς ἐριδες τῶν Ἑλλήνων τῆς Βενετίας στὰ τέλη τοῦ 15ου αἰώνα», *Θεσαυρίσματα*, τ. 8(1971), σσ. 144 - 145, 150 - 151, 166, 175, 185 - 187.

5. Ἀγαθαγγέλου Νινολάκη, «Ἡ πρὸς Κρήτας ἀλληλογραφία Μελετίου τοῦ Πηγαῖ, ἢ προστεθῆ καὶ τὸ περισπούδαστον ἔργον αὐτοῦ κατὰ τῆς ἀρχῆς τοῦ πάπα, Χανιά 1908, σ. 57, καὶ Μητροπολίτου Ἀξιώτης Μεθοδίου, *Μελετίου Πηγαῖ, πάπα καὶ πατριάρχου Ἀλεξανδρείας, ἐπιστολαὶ ἐκδιδόμεναι ἐκ τοῦ ὑπ' ἀρ. 296 χειρογράφου τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας*, Ἀθήναι 1976, σ. 233. Ἴσως εἶναι ὁ ἴδιος πού ὑπογράφει ὡς μάρτυρας σὲ ἔγγραφο τοῦ 1562 (βλ. Ἡρακλῆ Ἐμμ. Καλλέργη, «Ὁ Κρητικὸς λόγιος τοῦ 16ου αἰώνα Θωμᾶς Τριβιζάνος», Ἀθήνα 1980, σ. 346).

και ὁ κλάδος τῆς οἰκογένειας τῆς Βικτωρίας Σκλεντζοπούλας, συζύγου τοῦ Ἰωάννη Μορεζήνου, ὀρθόδοξου ἱερέα τοῦ Χάνδακα καὶ συγγραφέα¹. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ὅπως εἶπαμε, καθολικοὶ ἱερεῖς μὲ τὸ ἴδιο ἐπώνυμο μαρτυροῦνται στὸν Χάνδακα ἤδη ἀπὸ τὸν 14ο αἰώνα². Τὸν 16ο αἰώνα συναντοῦμε πολλοὺς εὐκατάστατους ἀστοὺς μὲ τὸ ἐπώνυμο αὐτὸ ἐγκαταστημένους στὸν Χάνδακα, ὅπου ἀσκοῦν διάφορα ἐπαγγέλματα (πλοιοκτῆτες καὶ ναυτικοί³, φαρμακοποιοί⁴, ζωγράφοι⁵, νοτάριοι⁶, διοικητικοὶ ὑπάλληλοι⁷ κ.ἄ.). Ἀπ' αὐτούς, πού ἦταν οἱ περισσότεροὶ καθολικοὶ, σημειώνουμε τὸν Γεώργιο Σκλέντζα, συγγραφέα λατινικοῦ ποιήματος ἀφιερωμένου στὸν πάπα Ἀδριανὸ Γ' (1522 - 1523), πού τυπώθηκε τὸ 1522 στὴ Ρώμη⁸, καὶ μιᾶς λατινικῆς ἀφήγησης γιὰ τὴν πυρκαγιὰ πού κατέστρεψε τὸ 1544 τὸν καθεδρικὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Τίτου στὸν Χάνδακα, πού τυπώθηκε τὸ 1546 στὴ Βενετία⁹.

1. Ἐ. Κακουλίδη, Ἰωάννης Μορεζήνος, ὁ.π., σσ. 42, 46 - 47, 482, 485.

2. Βλ. παραπάνω, σ. 104, σημ. 2. Τὸ 1351 ἀναφέρεται καὶ ὁ Νικόλαος Scienza ὡς ἐνοικιαστὴς τῶν κτημάτων τοῦ Λατινικοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως στὴν Κρήτη (Ζ. Τσιρπανλῆ, ὁ.π., σ. 229).

3. Βλ. Nicolas Iorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XV siècle*, τ. 5 (1476 - 1500), Βουκουρέστι 1915, σσ. 91 - 92 (1454) (Nicolo Schienza, πού γράφεται στὰ ἑλληνικὰ Σκλέντζας), καὶ Κρίστας Παναγιωτοπούλου, "Ἑλληνες ναυτικοὶ καὶ πλοιοκτῆτες ἀπὸ τὰ παλαιότερα οἰκονομικὰ βιβλία τῆς Ἑλληνικῆς Ἀδελοφότητος Βενετίας (1536 - 1576)", *Θησαυρίσματα*, τ. 11(1974), σ. 324 (1569).

4. Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, *Σταχυολογήματα ἀπὸ τὰ κατάστιχα τοῦ νοταρίου Μιχαὴλ Μαρά (1538 - 1578)*, *Κρητικὰ Χρονικά*, τ. ΙΕ' - ΙΣ' (Πεπραγμένα τοῦ Α' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου), τεῦχος Β', σσ. 260, 261, 276, 278 (*ἀρωματάρης*). Βλ. καὶ Ἡ. Καλλέργη, ὁ.π., σ. 343.

5. Μαρίας Γ. Κωνσταντουδάκη, *Νέα ἔγγραφα γιὰ ζωγράφους τοῦ Χάνδακα ἀπὸ τὰ ἀρχεῖα τοῦ Δούκα καὶ τῶν νοταρίων τῆς Κρήτης*, *Θησαυρίσματα*, τ. 14(1977), σ. 181 (Γιωργάκης καὶ Νικολὸς Scienza).

6. Στὴ σειρά τῶν *Notai di Candia* τοῦ Κρατικοῦ Ἀρχείου τῆς Βενετίας σώζονται κατάστιχα τῶν νοταρίων Χάνδακα Δημητρίου (1556 - 1584) (b. 250 καὶ 250 bis), Φιλίππου (1587 - 1608) (b. 255) καὶ Νικολάου Σκλέντζα (1600 - 1607) (b. 257).

7. ASV, *Duca di Candia*, b. 55 (Officiali), reg. 1, φφ. 23^v, 67^r, reg. 2, φφ. 80^r, 121^v, reg. 3, φφ. 53^v, 74^v, reg. 4, φ. 190^v.

8. É. Legrand, ὁ.π., τ. 3, Παρίσι 1903, σσ. 110 - 114.

9. Βλ. G. Gerola, *Monumenti*, ὁ.π., τ. 2, Βενετία 1908, σ. 42, σημ. 1, καὶ Μαρίας Θεοχάρη, *Περὶ τὴν χρονολόγησιν τῆς εἰκόνης Παναγίας τῆς Μεσοπαντιτίσσης, Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, τ. 36(1961), σ. 273. Ὁ τίτλος τοῦ ἐντύπου ἦταν «De fano Divi Titi», ὅπως ἀναφέρεται στὸν κατάλογο τῶν βιβλίων πού βρέθηκαν στὸ σπίτι τοῦ «αιρετικοῦ» Φραγκίσκου Stella (1549) (βλ. Leandro Perini, *Ancora sul libraio-tipografo Pietro Perna e su alcune figure di eretici italiani in rapporto con lui negli anni 1549 - 1555*, *Nuova Rivista Storica*, τ. 51 (1967), σ. 404) καὶ στὸν κατάλογο τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Κρητικοῦ Φραγκίσκου Zeno, βικαρίου τοῦ Λατινοῦ ἀρχιεπισκόπου Κρήτης καὶ μετέπειτα ἐπισκόπου Ἰουστινουπόλεως (Capodistria) (1623 - 1680),

Ἄλλο διακεκριμένο μέλος τῆς οἰκογένειας ἦταν ὁ Ἄγγελος Σκλέντζας, σπουδαστὴς τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Πάδοβας καὶ διδάκτωρ ἀμφοτέρων τῶν δικαίων τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Φερράρας, ποὺ σταδιοδρόμησε ὡς δικηγόρος στὸν Χάνδακα (1553 - 1577)¹. Πρέπει ἐπίσης νὰ ἀναφέρουμε καὶ ἓναν ἄλλο λόγιο τῆς οἰκογένειας, τὸν Ἰωάννη Σκλέντζα, «figliuolo dell' Illustre Signor Matthio, il Colonello delle Cernide di questa Città» (ἐπικεφαλῆς δηλ. τῆς πολιτοφυλακῆς στὴν πόλη τῆς Σητείας), ποὺ τὸ 1611 τυπώθηκε στὴ Βενετία ἓνας λόγος του, ποὺ εἶχε ἐκφωνηθεῖ κατὰ τὴν ἀναχώρηση ἀπὸ τὴν Κρήτη τοῦ Ρέκτορα Σητείας Νικολάου Balbi². Ὡς πρὸς τὴν κοινωνικὴ θέση τῆς οἰκογένειας γνωρίζουμε ὅτι ὀρισμένοι κλάδοι της στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 16ου αἰώνα ἀνῆκαν στοὺς ἀστοὺς (cittadini) τοῦ Χάνδακα³, ἐνῶ στὸ δεῦτερο μισὸ ὀρισμένα μέλη της, ἀνάμεσα σ' αὐτὰ καὶ ὁ διδάκτωρ Ἄγγελος Σκλέντζας, ἐμφανίζονται νὰ ἔχουν τὴν κρητικὴ εὐγένεια καὶ νὰ μετέχουν στὶς συνελεύσεις τῶν φεουδαρχῶν τοῦ Χάνδακα⁴. Τὴν ἴδια ἐποχὴ καὶ ἓνα ἄλλο μέλος τῆς οἰκογένειας, ὁ Φραγκίσκος Σκλέντζας, ἀναφέρεται ὡς nobile Cretense καὶ κάτοχος σερβενταρίας στὴν περιοχὴ Σητείας⁵. Στὴν ἀπογραφὴ ἔμωσ τοῦ 1644 ἡ οἰκογένεια δὲν ἀναφέρεται καθόλου, ἴσως γιατί δὲν ζοῦσαν πιά μέλη της στὴν πόλη τοῦ Χάνδακα⁶.

ποὺ μετέφρασε τὸ ἔργο τοῦ Σκλέντζα στὰ ἰταλικά (βλ. Ν. Μ. Παναγιωτάκη, Ἔρευνα ἐν Βενετία, *Θησαυρίσματα*, τ. 5(1968), σσ. 103 - 104). Παρ' ὅλες τὶς προσπάθειες μου, δὲν κατόρθωσα νὰ ἐντοπίσω ἀντίτυπο τοῦ βιβλίου σὲ βιβλιοθῆκες τῆς Βενετίας καὶ τῆς Ρώμης. Δὲν ἀποκλείεται ὁ συγγραφέας νὰ ταυτίζεται μὲ τὸν Τζόρτζη Σκλέντζα, «ἄξιον ἀββοκάτο» τοῦ Χάνδακα (1564 - 1568) (Κ. Δ. Μέρτζιου, *Σταχυολογήματα*, ὁ.π., σ. 241)· βλ. καὶ ASV, *Duca di Candia*, ὁ.π., reg. 1, φ. 8^r (1537), reg. 2, φφ. 21^v-22^v, 55^v-56^v (1575):

1. Βλ. γι' αὐτὸν Ἡ. Καλλέργη, ὁ.π., σσ. 38, 335, 339, 350, καὶ Ν. Μ. Παναγιωτάκη, Ὁ Ἰωάννης Κασσιμάτης καὶ τὸ Κρητικὸ Θέατρο, *Ἀριάδνη*, τ. 1(1983), σ. 96 καὶ σημ. 1.

2. É. Legrand, *Bibliographie Hellénique... dix-septième siècle*, τ. 5, Παρίσι 1903, σ. 33. Πρόκειται γιὰ πολὺ ἐνδιαφέρον κείμενο, ποὺ, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ σημασίαν του, ἀποτελεῖ καὶ ἓνα ἀπὸ τὰ λιγοστὰ τεκμήρια ποὺ ἔχουμε γιὰ τὴν κατάσταση τῆς παιδείας στὴν περιοχὴ Σητείας ἐκείνη τὴν ἐποχὴ, τὴν ἐποχὴ τοῦ Βιτσέντζου Κορνάρου.

3. ASV, *Duca di Candia*, ὁ.π., reg. 1, φφ. 8^r, 23^v, 67^v (1537-1540).

4. Ὁ.π., reg. 2, φφ. 16^r-v, 21^v-22^v, 51^r, 55^v-56^v, 80^r, 87^r, 137^v, reg. 3, φφ. 39^v, 40^r.

5. Βλ. Ἄ. Ξηρουχάκη, Ἱστορικὰ σημειώματα καὶ στατιστικαὶ πληροφορίες περὶ τῆς Κρήτης κατὰ τὸν Καστροφύλακα, *Κρητικά*, τ. 1(1933), σ. 123, καὶ Ν. Μ. Παναγιωτάκη, Ὁ ποιητὴς τοῦ «Ἐρωτοκρίτου», ὁ.π., σ. 371. Φεουδάρχης (καβαλάρης) ἦταν ἴσως καὶ ὁ Ἀλέξιος Σκλέντζας, ποὺ ἀνακαίνισε τὸ 1570 τὸν ναὸ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Χρυσοστόμου στὴν Κριτσά (G. Gerola, *Monumenti*, τ. 4, σ. 530). Τὸ 1666 ἀναφέρεται ὡς «patricius Cretensis» καὶ κάποιος Μάρκος Scienza (Emanuele Antonio Cicogna, *Delle iscrizioni veneziane*, τ. 1, Βενετία 1824, σ. 140).

6. Μ. Μανούσακα, Ἡ παρὰ Trivan ἀπογραφὴ τῆς Κρήτης (1644) καὶ ὁ δῆθεν κατάλογος τῶν κρητικῶν οἰκῶν Κερκύρας, *Κρητικὰ Χρονικά*, τ. 3(1949), σσ. 35 - 59.

“Όλοι ὅσοι ἀσχολήθηκαν μὲ τὸν Σκλέντζα δὲν δυσκολεύθηκαν νὰ διαπιστώσουν ὄχι μόνον ὅτι ἦταν καθολικός, ἀλλὰ καὶ ὅτι ἦταν καθολικός ἱερωμένος, ἀφοῦ στίς ἐπιγραφές δυὸ στιχορρημάτων του ἀναφέρεται ὡς «πέρ» καὶ ἐπίσης, ὅπως εἶδαμε, αὐτοαποκαλεῖται «πέρ» καὶ πρεσβύτερος. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ προσωνυμία «πέρ» δὲν ἰσοδυναμεῖ μὲ τὸ père, δηλαδὴ padre¹, πὺ μποροῦσε νὰ χρησιμοποιηθεῖ γιὰ ὅλους ἀνεξαιρέτως τοὺς ἱερωμένους, ἀλλὰ πιθανότατα ἀποτελεῖ παραφθορὰ τοῦ «pre», συντετμημένης ἐκφώνησης τοῦ prete², πὺ δὴλανε μόνον ὅσους ἦταν χειροτονημένοι ἱερεῖς, ὅπως ἄλλωστε καὶ τὸ ἑλληνικὸ «πρεσβύτερος» πὺ χρησιμοποιεῖ ὁ ἴδιος ὁ Σκλέντζας. Ὅρισμένοι μελετητὲς θεώρησαν τὸν Σκλέντζα μοναχό³ ἢ, πιὸ συγκεκριμένα, Φραγκισκανὸ μοναχό⁴, προφανῶς γιὰ τὸ ἔγραψε τὸ ποίημα γιὰ τὸν ἅγιο Φραγκίσκο τῆς Ἀσσίζης. Καί, βέβαια, δὲν ὑπάρχει καμιά δυσκολία νὰ θεωρήσουμε ὅτι ὁ Σκλέντζας ἦταν ταυτόχρονα μοναχὸς καὶ χειροτονημένος ἱερέας, δηλ. presbyter regularis. Ὡστόσο, ἂν ἡ ταύτιση τοῦ στιχορροῦ μὲ τὸν ὁμώνυμό του κανονικὸ τοῦ καθεδρικοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Τίτου εἶναι σωστὴ, ὁ Ἄνδρέας Σκλέντζας ἦταν presbyter saecularis, ἀνῆκε δηλ. στὸν κοσμικὸ καὶ ὄχι στὸν μοναστικὸ κλῆρο.

Σὲ δυὸ πρακτικὰ συνεδριῶν τοῦ καπίτουλου τοῦ καθεδρικοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Τίτου, πὺ ἐκδίδονται καὶ σχολιάζονται στὸ παράρτημα τῆς μελέτης αὐτῆς, ἐμφανίζεται νὰ μετέχει στίς συνεδρίες ὡς κανονικὸς τοῦ καπίτουλου καὶ κάποιος Ἄνδρέας Σκλέντζας, πὺ, κατὰ τὴ γνώμη μας, δὲν εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὸν ὁμώνυμο στιχορροῦ. Ὅπως εἶναι γνωστὸ, τὸ καπίτουλο τοῦ Ἁγίου Τίτου, πὺ ἦταν τὸ διοικητικὸ συμβούλιο τοῦ ναοῦ, τὸ ἀποτελοῦσαν δέκα τέσσερις κανονικοί, ἀπὸ τοὺς ὁποίους, οἱ πέντε ἦταν ἀξιωματοῦχοι (dignitarii) (κατὰ σειρὰ τὴν ἐποχὴ αὐτῆ: ὁ δεκάνος, ὁ κάντωρ, ὁ πραιπόσιτος, ὁ θησαυράριος καὶ ὁ ἀρχιδιάκονος)⁵, μὲ συγκεκριμένες ὑποχρεώσεις γιὰ τὶς ἱεροτελεστίες καὶ τὴ διαχείριση τῶν ἐσόδων τοῦ ναοῦ⁶ καὶ τακτικὰ εἰσο-

1. Ὅπως τὸ ἐκλαμβάνουν ὁ S. Petridès, ὁ.π., σ. 163 καὶ ὁ J. P. Cavarnos, Greek Translations, ὁ.π., σ. 419.

2. Giuseppe Boerio, *Dizionario del dialetto veneziano*, Βενετία 1856, σ. 531.

3. Μ. Μανούσακα, *Ἡ Κοητικὴ Λογοτεχνία κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς Βενετοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 1965, σ. 14. Σ. Ἀλεξίου, ὁ.π., σ. 39.

4. H. - G. Beck, *Volksliteratur*, ὁ.π., σ. 188.

5. Βλ. Flaminio Cornelius, *Creta sacra*, τ. II, Βενετία 1755, σ. 30 (ἄρα ὁ ἀριθμὸς τῶν κανονικῶν καὶ ἡ σειρὰ τῶν ἀξιωμάτων δὲν δίδονται σωστά), καὶ Marco Petta, *La Chiesa Latina di Creta negli ultimi anni del dominio Veneto*, *Bollettino della Badia Greca di Grottaferrata*, τ. 22(1968), σσ. 23, 47.

6. Γιὰ τὰ καθήκοντά τους βλ. Museo Civico Correr, *Miscellanea Correr* 1211, ἀρ. 2707 (ἐφεξῆς=Correr), φφ. 7^f - 8^v (γιὰ τὸ χειρόγραφο αὐτὸ βλ. εἰσαγωγὴ στὰ σχόλια τοῦ πρώτου ἐγγράφου), καὶ Ἄ. Ξηρουχάκη, *Οἱ σύνοδοι τοῦ Γερόλαμο Λάντο (1467 - 1474 - 1486)*, Ἀθήνα 1933, σσ. 19 - 32.

δήματα πού τους ἀπέφεραν ἡ κτηματική περιουσία ἡ συνδεμένη μὲ τὸ ὀφεικό τους καὶ ἄλλοι πόροι. Οἱ γενικὲς διαπιστώσεις πού θὰ ἐκτεθοῦν παρακάτω στηρίζονται σὲ συστηματικὴ ἔρευνα γιὰ τὰ πρόσωπα πού ἀποτελοῦσαν τὸ καπίτουλο τοῦ Ἀγίου Τίτου καὶ τῶν συνθηκῶν πού ἐπικρατοῦσαν σ' αὐτὸ κατὰ τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 16ου αἰώνα. Ἡ ἔρευνα δὲν στάθηκε δυνατὸ νὰ ἐπεκταθεῖ καὶ στὶς προηγούμενες δεκαετίες, εἶναι ὅμως εὐλόγο νὰ θεωρήσουμε ὅτι τὰ πορίσματα τῆς ἰσχύουν κατὰ μέγα μέρος καὶ γιὰ τὴν προγενέστερη αὐτὴ περίοδο. Ἀπὸ τὴν ἔρευνα αὐτὴ προκύπτει ὅτι τὰ κανονικάτα καὶ τὰ ἀξιώματα τοῦ Ἀγίου Τίτου δίδονταν ἀπὸ τὸν ἀρχιεπίσκοπο Κρήτης ἢ ἀπευθείας ἀπὸ τὸν πάπα σὲ πρόσωπα κατὰ κανόνα κρητικῆς καταγωγῆς, πού εἶχαν τὴν ὑποχρέωση νὰ μένουν καὶ συνήθως ἔμεναν στὴν Κρήτη. Ὡστόσο, ἀρκετὰ συχνὴ ἦταν ἡ ἀπονομὴ τῶν κανονικάτων καὶ τῶν ἀξιωματίων τοῦ Ἀγίου Τίτου (καί, φυσικά, καὶ τῶν εἰσοδημάτων πού ἀπέρρεαν ἀπ' αὐτὰ) καὶ σὲ πρόσωπα ἐκτὸς Κρήτης, συνήθως Ἰταλοὺς ἱερωμένους τοῦ στενοῦ κύκλου τῶν ἀρχιεπισκόπων ἢ τῶν παπῶν, πού εἰσέπρατταν ἀπλῶς τὰ εἰσοδήματα χωρὶς νὰ διαμένουν στὴν Κρήτη, ὅπως εἶχαν τὴν ὑποχρέωση, σύμφωνα μὲ τὸ κανονικὸ δίκαιο. Οἱ περιπτώσεις παραμονῆς στὴν Κρήτη τῶν ἱερωμένων αὐτῶν πρὶν ἀπὸ τὴ σύνοδο τοῦ Trento εἶναι σπάνιες. Οἱ περισσότεροι, ὅπως εἴπαμε, ἦταν Κρητικοί, πού ζοῦσαν μόνιμα στὸν Χάνδακα, καὶ προσέρχονταν ἀπὸ γνωστὲς εὐγενεῖς καὶ εὐκατάστατες ἀστικές οἰκογένειες τῆς Κρήτης¹. Ἀρκετὲς φορές, ὅπως δείχνει ὁ βίος καὶ ἡ πολιτεία τους, οἱ Κρητικοὶ κανονικοὶ (καὶ ὄχι μόνον αὐτοὶ) γίνονταν κληρικοὶ ὄχι ἀπὸ ἰδιαιτέρη κλίση ἢ ἐπειδὴ εἶχαν τὴν ἀπαραίτητη μόρφωση ἢ καταλληλότητα, ἀλλὰ ἐξαιτίας τοῦ ὄχι εὐκαταφρόνητου ἐτήσιου εἰσοδήματος ἐφ' ὅρου ζωῆς, πού τους ἐξασφάλιζε ἡ ἀπόκτηση ἐνὸς κανονικάτου. Ὁ Ἀνδρέας Σκλέντζας ἀνῆκε, βέβαια, στοὺς Κρητικὸς κανονικοὺς, δὲν γνωρίζουμε ὅμως τίποτε γιὰ τὸν βίον καὶ τὴν πολιτεία του.

Ἦταν δυνατὸ ἓνας κανονικὸς τοῦ Ἀγίου Τίτου νὰ γράφει ἐλληνικὰ στιχουργήματα; Ἡ ἀπάντηση ἀσφαλῶς εἶναι καταφατική. Ἀρκετοὶ κανονικοὶ τοῦ ναοῦ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἔχουν ἐλληνικὰ ἐπώνυμα καὶ προσέρχονται ἀπὸ γνωστὲς κρητικὲς οἰκογένειες ἐλληνικῆς καταγωγῆς, πού εἶχαν ἀσπασθεῖ τὸ καθολικὸ δόγμα². Βλέπουμε ὅμως καὶ πολλοὺς μορφωμένους Κρητικὸς καθολικοὺς πού προσέρχονται ἀναμφισβήτητα ἀπὸ βενετικὲς οἰκογένειες, καὶ τότε καὶ ἀργότερα, νὰ αὐτοαποκαλοῦνται Ἑλληνας³, ὄχι μόνον λαϊκοὺς, ἀλλὰ καὶ

1. Βλ. σχόλια στοὺς στ. 24 - 27 τοῦ πρώτου καὶ στοὺς στ. 6 - 16 καὶ 58 - 59 τοῦ δευτέρου ἐγγράφου.

2. Βλ. σχόλια στοὺς ἴδιους στίχους τῆς παραπάνω σημείωσης (Συναδηνός, Ἐπιφάνιος, Χωματᾶς, Ἀλεξάνδρου, Γυαλινᾶς, Διμινίτης). Ἄλλα ἐλληνικὰ ἐπώνυμα μελῶν τοῦ καπίτουλου τοῦ Ἀγίου Τίτου συναντοῦμε καὶ τὸν 16ο αἰώνα (Γαβαλᾶς, Ναυτόπουλος, Λεονταρίτης, Βαμβακάρης, Κασσιμάτης κ.ἄ.).

3. Βλ. Ν. Μ. Παναγιωτάκη, Ὁ ποιητὴς τοῦ «Ἐρωτοκρίτου», ὁ.π., σσ. 337 - 338.

ιερωμένους. Μιά χαρακτηριστική περίπτωση, ίσως όχι τυπική, είναι ο Βαρθολομαῖος Abramo, από κλάδο τῆς γνωστῆς βενετοκρατικῆς οἰκογένειας εὐγενῶν ποὺ εἶχε ἐκπέσει ἀπὸ τὴν εὐγένεια¹. Ὁ Abramo, ποὺ ξεκίνησε τὴν ἱερατικὴ σταδιοδρομία του ὡς κανονικὸς τοῦ Ἀγίου Τίτου², ἀξίωμα (καὶ εἰσόδημα) ποὺ διατήρησε σὲ ὀλόκληρη τὴ ζωὴ του, καὶ ἀργότερα ἔγινε ἐπίσκοπος Ἀρίου στὴν Κρήτη καὶ Καστελανέτας στὴν Ἀπουλία³, εἶναι κυρίως γνωστὸς ὡς μεταφραστὴς στὰ λατινικὰ καὶ ἐκδότης τῶν ἑλληνικῶν πρακτικῶν τῶν συνόδων τῆς Φερράρας καὶ τῆς Φλωρεντίας (Ρώμη 1526)⁴. Στὴν ἀφιέρωση τῆς ἐκδοσης αὐτῆς δὲν ἀφήνει καμιὰ ἀμφιβολία ὅτι θεωρεῖ τὸν ἑαυτό του Ἕλληνα (graeco homini litterisque latinis non satis erudito, καὶ παρακάτω: quantum graeco homini licuit)⁵. Καταλυτικὸς παράγοντας στὴ διαδικασία αὐτῆ τοῦ ἐξελληνισμοῦ καὶ τῆς διαμόρφωσης ἑλληνικῆς συνείδησης ἔξω ἀπὸ τὴν ὀρθοδοξία ἦταν χωρὶς ἄλλο ἡ γλῶσσα. Δὲν ὑπάρχει καμιὰ ἀμφιβολία ὅτι ὅλοι οἱ Κρητικοὶ κανονικοὶ τοῦ Ἀγίου Τίτου, ὅπως ὅλοι οἱ καθολικοὶ τῆς Κρήτης, ἦταν ἑλληνόφωνοι, εἶχαν δηλαδὴ ὡς μητρικὴ τους γλῶσσα τὴν ἑλληνικὴ, ἐνῶ ἡ λατινομάθειά τους ἦταν ἡ ἀνύπαρκτη ἢ στὴν καλύτερη περίπτωση μέτρια. Ὑπάρχει μιὰ φράση σὲ μιὰ ἀπόφαση τῆς τοπικῆς συνόδου τοῦ 1467 ποὺ ἐπιβεβαιώνει παραστατικὰ τὴν ἀποψη αὐτῆ. Πρόκειται γιὰ ἀπόφαση ποὺ ἀναφέρεται στὸ ἐφ' ἅπαξ ποσὸ ποὺ εἰσέπρατταν ἀπὸ τοὺς ἐνοικιαστῆς τους σὲ ἐκμισθώσεις ἐκκλησιαστικῶν γαιῶν οἱ κανονικοὶ καὶ ἀξιωματοῦχοι τοῦ Ἀγίου Τίτου (καὶ ἄλλων καθεδρικῶν αἰῶν τοῦ νησιοῦ)· τὸ ποσὸ αὐτό, ὅπως ἀναφέρεται, τὸ ὀνόμαζαν σ τ ἡ μ η τ ρ ι κ ῆ τ ο υ ς γ λ ὡ σ σ α ἐ μ β α τ ῖ κ ι ο ν (Quia plerumque accidit ut canonici et alii beneficiati in locationibus et innovationibus locationum certam portionem pecuniarum exigunt, quam embaticium sermone materno vocant)⁶.

1. Βλ. Gianantonio Muazzo, *Cronica delle famiglie nobili venete che abitano in Regno di Candia*, Marc. Ital. VII. 124(7421), φφ. 8^v - 9^r.

2. ASV, *Notai di Candia*, b. 177 (Francesco Nigro), libro 1, φφ. 83^v - 84^r (1507).

3. Βλ. *Hierarchia Catholica Medii et Recentioris Aevi*, vol. tertium saeculum XVI ab anno 1503 complectens, inchoavit Guilelmus van Gulik, absoluit Conradus Eubel, editio altera quam curavit Ludovicus Schmitz - Kallenberg, Monasterii 1923, σσ. 131, 182.

4. É. Legrand, *δ.π.*, τ. 3, Παρίσι 1903, σσ. 305 - 309.

5. É. Legrand, *δ.π.*, σσ. 306 - 307. Βλ. καὶ Vittorio Peri, *Ricerche sull' editio princeps degli atti greci del Concilio di Firenze*, Βατικανὸ 1975 (Studi e Testi 275), σ. 146 (Abraamum Cretensem... hominem genere quidem et natione Graecum sed eundem doctissimum atque utriusque linguae peritissimum).

6. *Correr*, φ. 19^r. Γιὰ τὸ ἐμβατίκιον βλ. σχόλια στοὺς στ. 26 - 32 τοῦ δεύτερου ἐγγράφου.

Στὸν ναὸ τοῦ Ἁγίου Τίτου ἐπίσημη γλώσσα, βέβαια, ἦταν ἢ λατινική, ἢ γλώσσα τῆς καθολικῆς λατρείας. Τῇ μητρικῇ τους γλώσσα οἱ κανονικοὶ καὶ οἱ πιστοὶ τῇ χρησιμοποιοῦσαν ὡς κοινὴ καθημερινὴ γλώσσα, ἂν καί, ὅπως ἀναφέρεται, τὸ κήρυγμα γινόταν πότε πότε καὶ στὴν ἑλληνική, γὰρ νὰ μπορεῖ νὰ τὸ κατανοήσει τὸ ἐκκλησίασμα, καὶ ἰδιαιτέρως οἱ γυναῖκες, ποὺ συχνὰ δὲν γνώριζαν οὔτε τῇ συνηθισμένη γλώσσα τοῦ κηρύγματος, τὴν ἰταλική¹. Ὁ κανονικὸς Ἀνδρέας Σκλέντζας εἶναι λοιπὸν βέβαιο ὅτι γνώριζε, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν λατινική (ποὺ χρησιμοποιοῦσε στὴ λειτουργία), καὶ τὴν ἑλληνική, μποροῦμε μάλιστα νὰ ὑποθέσουμε ὅτι τὴν ὀμιλοῦμενη ἑλληνική θὰ τὴ χειριζόταν πολὺ εὐχερέστερα, στὴ σύνθεση λόγου χάρη στιχουργημάτων, ἀπ' ὅ,τι τὴν λατινική καὶ τὴν ἰταλική. Ἴσως θὰ μπορούσαμε νὰ πᾶμε καὶ πιὸ πέρα, καὶ νὰ ὑποθέσουμε ὅτι τὰ στιχουργήματα καὶ οἱ μεταφράσεις ποὺ φέρονται μὲ τὸ ὄνομά του γράφτηκαν μὲ τὸν σκοπὸ νὰ καταστήσουν προσιτὰ στοὺς καθολικοὺς τῆς Κρήτης, καὶ ἰδιαιτέρως στὶς γυναῖκες (ὅπως ἢ κερα-Λένη), ὕμολογικὰ καὶ ἄλλα κείμενα τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας, ποὺ τοὺς ἦταν ἀκατανόητα.

Οἱ χρονολογίαι τοῦ κανονικοῦ Ἀνδρέα Σκλέντζα συμπίπτουν περίπου μὲ τὶς χρονολογίαι τῆς ἀντιγραφῆς τοῦ Μαρκιανοῦ κώδικα. Μποροῦμε μάλιστα νὰ θεωρήσουμε βέβαιο ὅτι ὁ Σκλέντζας γνώριζε προσωπικὰ τοὺς ὀμόδοξοὺς τοῦ Μανουὴλ Γρηγορόπουλο καὶ Ἀρσένιο Ἀποστόλη. Στὰ πρακτικὰ δὲν ἀναφέρεται ρητὰ ὡς πρεσβύτερος, μιὰ ἀπόφαση ὅμως τῆς τοπικῆς συνόδου τοῦ 1467 εἶχε θεσπίσει ὅτι οἱ κανονικοὶ ὕστερα ἀπὸ μιὰ ὀρισμένη ἡλικία ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ ἱερωθοῦν, ἀλλιῶς ἔχαναν τὸ κανονικάτο τους². Ἀπὸ τὸ πρῶτο ἔγγραφο συνάγεται ὅτι ὁ Σκλέντζας ἦταν ἤδη τὸ 1486 κανονικὸς μὲ κάποια ἀρχαιότητα (ἢ σειρά ἀναγραφῆς τῶν ὀνομάτων τῶν κανονικῶν ἀκολουθοῦσε κατὰ κανόνα τῇ σειρά τῆς ἀρχαιότητάς τους). Ἐπειδὴ τὸ ὄνομα τοῦ Σκλέντζα ἀναγράφεται καὶ στὰ δύο πρακτικὰ, τοῦ 1486 καὶ τοῦ 1500, πρὶν ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ κανονικοῦ Ἰωάννη Capello, ποὺ πρωτοεμφανίζεται μὲ τὸ ἀξίωμα αὐτὸ ἤδη ἀπὸ τὸ 1476³, εἶναι θεμιτὸ νὰ ὑποθέσουμε ὅτι καὶ ὁ Σκλέντζας εἶχε διοριστεῖ ἀπὸ τότε ἢ λίγο πρωτύτερα κανονικὸς καὶ ἢ ἀπουσία του ἀπὸ τὶς συνεδρίαι τοῦ 1476 καὶ τοῦ 1483⁴ ὀφειλόταν σὲ ἀπουσία του ἀπὸ τὴν πόλη ἢ ἀπὸ τὴν

1. Βλ. F. Cornelius, *δ.π.*, σ. 30: Per hujus Cleri Sacerdotes et sacramenta et divini verbi pabulum Italico sermone Latinis ministrabatur, nec deerant, qui Graeca etiam loquela apud Moniales evangelium explanarent tempore praesertim Quadragesimae, ad quos propterea audiendos confluebat in ipsis Monialium Ecclesiis Latinarum mulierum multitudo frequens.

2. *Correr*, φφ. 8^v - 9^r. βλ. Ἀ. Ξηρουχάκη, *Σύνοδοι*, *δ.π.*, σσ. 33 - 34.

3. Βλ. *σχόλια* στοὺς στ. 24 - 27 τοῦ πρώτου ἐγγράφου.

4. ASV, *Procuratia di Supra*, b. 142, fasc. 5, φ. 3^r. Πρέπει πάντως νὰ σημειωθεῖ ὅτι στὸ πρακτικὸ τοῦ 1486 τὸ ὄνομα τοῦ κανονικοῦ Νικολάου Sordano ἀναγράφεται μετὰ τὰ ὀνόματα τοῦ Σκλέντζα καὶ τοῦ Capello, ἐνῶ στὸ πρακτικὸ τοῦ 1500 πρὶν ἀπὸ τὰ

Κρήτη για σπουδές ή για άλλον λόγο ή σε αδυναμία του να παραστέϊ. Αν αυτό αληθεύει, τὸ μεγάλο διάστημα τῶν 14 ἐτῶν πὸ χωρίζει τὰ δυὸ πρακτικὰ ἐπεκτείνεται κατὰ δέκα τουλάχιστο ἔτη. Μιὰ ἔρευνα στὰ κατάστιχα τῶν νοταρίων τῆς περιόδου 1470 - 1510, πὸ βρίθουν ἀπὸ δικαιοπραξίες τοῦ καπίτουλου τοῦ Ἁγίου Τίτου, θὰ βοηθήσει ἀσφαλῶς νὰ προσδιορισθοῦν ἀκριβέστερα τὰ ὄρια τῆς θητείας Ἀνδρέα Σκλέντζα στὸν Ἅγιο Τίτο καὶ ἐνδεχομένως θὰ ἀποκαλύψει καὶ ἄλλα στοιχεῖα γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὴν οἰκογένειά του. Δὲν πρόκειται ὁμως νὰ μᾶς ἀποκαλύψει στοιχεῖα πὸ θὰ ἐπιβεβαιώσουν ἀδιαμφισβήτητα τὴν ταύτισή του μὲ τὸν ὁμώνυμό του καθολικὸ ἱερωμένο καὶ στιχουργό.

ὀνόματα καὶ τοῦ Σκλέντζα καὶ τοῦ Capello. Αὐτὴ εἶναι ἀπὸ τὶς λίγες περιπτώσεις «ἀνατροπῆς τῆς ἀρχαιότητος» πὸ διαπιστώσαμε σὲ παρόμοια ἔγγραφα, καὶ ἴσως ὀφείλεται σὲ παραδρομὴ.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

1.

24 Ἰουλίου 1486

(Museo Civico Correr, *Miscellanea Correr* 1211, ἀρ. 2707, φ.36r)

Γιὰ νὰ μὴ στερεῖται ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Τίτου τῆ μουσικῆ τοῦ ὄργάνου ἀπὸ ἔλλειψη χρημάτων, ὀρίζεται, μὲ τὴν ἐγκριση καὶ τοῦ καπίτουλου, ὅτι ὁ ὀργανίστας α) ἀντὶ τῶν προσόδων τῶν δυὸ ὑποκανονικάτων καὶ τοῦ ἐνὸς παρεκκλησίου ποὺ καρπωνόταν ὡς τώρα, θὰ καρπώνεται μόνον τοῦ ἐνὸς ὑποκανονικάτου, β) ἂν δὲν προσέρχεται τὰ βράδια, δὲν θὰ τοῦ ἐπιβάλλεται τὰ πρωινὰ πρόστιμο, γ) στὴ θέση τοῦ ὑποκανονικάτου ποὺ τοῦ ἀφαιρέθηκε θὰ εἰσπράττει ἀπὸ τὰ ἔσοδα τοῦ ναοῦ σαράντα ὑπέρπυρα, προερχόμενα ἀπὸ τὰ δέκα δουκάτα ποὺ καταβάλλουν οἱ κανονικοὶ καὶ οἱ ἀξιωματοῦχοι τοῦ ναοῦ ἢ οἱ ἀντιπρόσωποί τους, δ) θὰ καρπώνεται τις προσόδους ἄλλου πιδ προσοδοφόρου παρεκκλησίου, γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ ἐκτελεῖ μὲ μεγαλύτερη ἀφοσίωση τὰ καθήκοντά του καὶ νὰ ζεῖ ἀνετότερα, ε) θὰ παίρνει ἄδεια τὴν ἐποχὴ τῆς συγκομιδῆς, ἀπὸ τις 16 Αὐγούστου ὡς τὰ μέσα Σεπτεμβρίου, καὶ ς) θὰ τοῦ καταβάλλονται δεκαέξι ὑπέρπυρα γιὰ τὴν πρόσληψη βοηθοῦ ποὺ θὰ χειρίζεται τὰ φυσερὰ τοῦ ὄργάνου, γιὰτι συχνὰ ἐξαιτίας τῆς ἀπουσίας βοηθοῦ ἀδυνατεῖ νὰ παίξει.

Item quia ecclesia nostra in officiis divinis non careat decore organi defectu pecunie, statuimus auctoritate qua supra ut organista, qui nunc gaudet duabus vicariis sive subcanonicatibus et una capella
 5 *habeat unam vicariam tantum et, si noctu non interest, matutinis non punctetur et loco alterius vicarie habeat a procura ecclesie yperpera XLta, pro quibus obligamus omnes decem ducatos quotquot occurrant debitos per canonicos sive dignitarios ipsi procure, qui habuerunt possessiones et non solveant sive habebunt in futurum, et, si non haberent de pecuniis prefatis in promptu, satisfiet sibi de pecuniis pro-*
 10 *cure occurrentibus resarciendis per procuratorem de prefatis pecuniis canonicorum sive dignitariorum, habeat prefatus organista unam aliam capellam primam, scilicet que accidit providentia, ut maiori diligentia vacet officio organi sibi iniuncto et, ut possit habilis providere vite sue, ex nunc sit absolutus ab officio organi a XVI Augusti usque ad*
 15 *medium mensis Septembris, quod tempus est vindemiarum {publicatam}, et, quia sepe defectu alicuius servientis organo in prelevandis manticis non potest ipse organista servire, determinamus quod ille quem*

tanget pro absentia canonici solvere ministro prefato teneatur dare yperpyra XVI prout solvere tenetur ipsi organiste, qui teneatur sibi
 20 *de coadiutore providere, ne tali excusationi desinat suum officium hono-
 rari Dei et ecclesie impendere, cum oportet. Actum die XXIII mensis
 Julii anni superioris [= 1486] in camera cubiculari prefati reverendissimi
 domini patriarche in archiepiscopatu Candide insule Crete, presentibus
 et astantibus infrascriptis venerabilibus canonicis, videlicet Dominico*
 25 *Pectinaro, cantore, Joanne Sinadino, preposito et canonico, Joanne
 Venerio, Georgio Bruno, Andrea Scleza, Joanne Capello, Antonio Col-
 una et Nicolao Sordano, omnibus canonicis prefate ecclesie Cretensis,
 assentientibus prefate constitutioni.*

ΣΧΟΛΙΑ

Τὸ χειρόγραφο Miscellanea Correr 1211, ἀρ. 2707 τοῦ Museo Civico Correr (ἐφεξῆς = *Correr*), ἀπ' ὅπου ἐκδίδεται γιὰ πρώτη φορά τὸ παραπάνω ἀπόσπασμα πρακτικοῦ τοῦ καπίτουλου τοῦ Ἁγίου Τίτου, ἀποτελεῖται ἀπὸ 38 ἀριθμημένα περγαμηνὰ φύλλα μεγέθους μικρότερου ἀπὸ τὰ φύλλα τῶν ἄλλων, ἄσχετων μ' αὐτό, τευχῶν ποὺ ἔχουν συσταχῶθεϊ στὸν ἴδιο κώδικα. Γραμμένο στὸ διάστημα 1476 - 1486 μὲ κομπή «οὐμανιστικὴ» γραφή καὶ ἐπιμελημένη ἐρυθρογράφηση, ἀποτελεῖ, ὅπως φαίνεται, τὸ ἐπίσημο ἀντίγραφο τῶν ἀποφάσεων τῶν τριῶν τοπικῶν συνόδων ποὺ συνεκάλεσε ὁ Λατίνος πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως (ἀπὸ τὸ 1474) καὶ ἀρχιεπίσκοπος Κρήτης (1458 - 1493) Ἱερώνυμος Lando στὸν Χάνδακα (1467, 1474, 1485) καὶ ἄλλων ἀποφάσεων του ποὺ ἀναφέρονται στὴ ρύθμιση σημαντικῶν θεμάτων τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας τῆς Κρήτης κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀρχιερατείας του. Τὸ χειρόγραφο χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ τὴν Eva Tea (*Saggio sulla storia religiosa di Candia dal 1590 al 1630, Atti del Reale Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti*, τ. LXXII (1912 - 1913), μέρος δεύτερο, σσ. 1 (1359)-75(1433), σ. 6, σημ. 4) καὶ τὸν G. Gerola (*Monumenti*, ὁ.π., τ. II, Βενετία 1908, σ. 67 σημ. 1 καὶ σ. 68 σημ. 1, καὶ *Per la cronotassi dei vescovi cretesi all' epoca veneta, Miscellanea di Storia Veneta*, edita per cura della R. Deputazione Veneta di Storia Patria, σειρά τρίτη, τ. VII, Βενετία 1913, σσ. 24, 29, 34, 41, 46, 51, 55, 59, 64), συστηματικότερα ὅμως μελετήθηκε ἀπὸ τὸν Ἀγαθάγγελο Ξηρουχάκη σὲ μιὰ σειρά ἄρθρων του στὸ περιοδικὸ *Θεολογία* (τ. 8 (1930), σσ. 97 - 109, τ. 9(1931), σσ. 27 - 45, 114 - 125, τ. 10(1932), σσ. 156 - 162, 260 - 261, τ. 11(1933), σσ. 59 - 68, 149 - 162, 240 - 251), ποὺ ἀνατυπώθηκαν, μὲ συνεχῆ σελιδαρίθμηση, καὶ σὲ βιβλίο μὲ τὸν ἴδιο τίτλο (*Αἱ σὺνοδοι τοῦ Γερόλαμο Λάντο (1467 - 1474 - 1486)*), ἐν

Ἀθήναις 1933), ὅπου θὰ παραπέμπουμε. Ὁ Ξηρουχάκης δὲν ἐκδίδει τὰ πρωτότυπα λατινικὰ κείμενα τῶν ἀποφάσεων, ἐκτὸς ἀπὸ λίγες λέξεις ἐδῶ κι ἐκεῖ, ἀλλὰ τὰ παρουσιάζει σὲ μετάφραση ἢ τὰ παραφράζει καὶ τὰ σχολιάζει, κατὰ τρόπο ὅμως ἀμέθοδο, ἐλλιπῆ καὶ συχνότατα σφαλερό. Τρία ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸ πρωτότυπο δημοσίευσε ἀργότερα καὶ ὁ Georg Hofmann, *Wie stand es mit der Frage der Kircheneinheit auf Kreta im XV. Jahrhundert?* *Orientalia Christiana Periodica*, τ. 10(1944), σσ. 96, 101, 103 - 104. Τὰ κείμενα τοῦ χειρογράφου ἀποτελοῦν πολυτιμότερη πηγή τῆς ἱστορίας τῆς ἐκκλησίας τῆς Κρήτης κατὰ τὴ Βενετοκρατία καὶ ἐπιβάλλεται νὰ ἐκδοθοῦν συνολικὰ στὸ πρωτότυπο καὶ νὰ μελετηθοῦν μεθοδικότερα. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ὁ Ξηρουχάκης δὲν κάνει σχεδὸν καθόλου λόγο γιὰ τὶς μὴ συνοδικές διατάξεις τοῦ Ἱερωνύμου Lando, τῶν ἐτῶν 1474 - 1476 (φφ. 30v - 31r) καὶ 1486 (φφ. 35r - 36v), ἀπ' ὅπου προέρχεται τὸ ἐκδιδόμενο ἀπόσπασμα.

1 - 4: Ἡ θέση τοῦ ὀργανίστα τοῦ Ἀγίου Τίτου ἰδρύθηκε μὲ ἀπόφαση τῆς συνόδου τοῦ 1474 (βλ. *Correr*, φφ. 29^v - 30^r, καὶ σύντομη περίληψη στοῦ Ἀ. Ξηρουχάκη, *Σύνοδοι*, σσ. 13 - 14, 79). Ἡ ἀμοιβή του στὴν ἀπόφαση ἐκείνη ὀρίζεται ὅτι θὰ προέρχεται ἀπὸ τὶς συνήθειες προσόδου τοῦ ἀρχιεπισκόπου καὶ τοῦ καπίτουλου, ἂν δὲν ἐπαρκοῦν τὰ τακτικά ἔσοδα τοῦ ναοῦ, καί, ἐφόσον ὁ ὀργανίστας εἶναι κληρικός, καὶ ἀπὸ ἐκκλησιαστικά εἰσοδήματα (beneficia), ποῦ θὰ τοῦ δοθοῦν: «sancimus ut comunibus portionibus nostris et capituli teneatur organista, si alias de obventionibus ecclesie satisfieri non possit, et, si aliquis clericus sit qui in huiusmodi scientia delectetur, provideant vel via beneficiorum vel modo predicto quoad usque possit ei de beneficiis provideri ut fiat doctior et conservetur apud ecclesiam, ut in omni casu occurrente officium organi nullatemus deseratur». Ἡ ἀπόφαση μὲ τὴν ὁποία, ὅπως ἀναφέρεται ἐδῶ, τοῦ παραχωροῦνται οἱ πρόσοδοι δυὸ ὑποκανονικάτων καὶ ἐνὸς παρεκκλησίου δὲν ἔχει σωθεῖ. Τὰ ὑποκανονικάτα, ἔνδεκα τὸν ἀριθμὸ, ἰδρύθηκαν μὲ ἀπόφαση τῆς συνόδου τοῦ 1467, σὲ ἀντικατάσταση ἄγνωστου ἀριθμοῦ βικαριῶν ποῦ προϋπήρχαν, καὶ μὲ τὴν ἴδια ἀπόφαση ὀρίστηκαν τὰ εἰσοδήματα τῶν ὑποκανονικῶν, ποῦ περιελάμβαναν καὶ τὶς προσόδους ἐνὸς παρεκκλησίου γιὰ τὸν καθένα (cassantes et annullantes vicariatus ecclesie nostre statuimus creare et ex nunc creamus undecim subcanonicos, quorum collationem nobis reservamus, quibus decanus et prepositus et novem canonici ecclesie nostre stipendium impendant solitum dari vicariis, qui almuciam de gliris deferant et immediate in choro, in sessionibus et in processionibus sint in ordine post archidiaconum et habeat unusquisque secundum ordinem quo fuerint ad subcanonicatus prefatos assumpti unam capellam per singulo in ecclesia nostra). Οἱ βικάριοι ποῦ καταργοῦνται οἱ θέσεις τους θὰ ἦταν μᾶλλον βικάριοι κανονικῶν ποῦ ἀπουσίαζαν. Ὄριζεται ἐπίσης ὅτι τοῦ λοιποῦ οἱ κανονικοὶ θὰ ἐκλέγονται κατὰ προτίμηση μόνον ἀπὸ τὸν ἀριθμὸ τῶν ὑποκανονικῶν καὶ καθορίζονται τὰ καθήκοντα τῶν τελευταίων (nec possint elligi in canonicos, quandocumque aliquis canonicatus vacaverit, nisi fuerit dignitarius ecclesie vel ex superaductorum subcanonicorum numero... teneanturque ad missas celebrandas diebus non solemnibus neque dominicalibus et ad continuam residentiam et interessentiam divinis officiis nocturnis pariterque diurnis, quia, si non interfuerunt, apunctentur et puniantur) (*Correr*, φφ. 26^r - ^v, καὶ περίληψη στοῦ Ἀ.

Ἐηρουχάκη, *Σύνοδοι*, σσ. 71 - 72). Ὁ ὀργανίστας, πού καρπωνόταν τὶς προσόδους δυὸ ὑποκανονικῶν ἀλλὰ ἐνὸς μόνο παρεκκλησίου, θὰ εἶχε ἀνάλογες ἀπολαβὲς καὶ ὑποχρεώσεις. Ἀφοῦ σκοπὸς τῆς ἀπόφασης τοῦ 1486 ἦταν ἡ βελτίωση τῶν ἀπολαβῶν καὶ τῶν συνθηκῶν ἐργασίας τοῦ ὀργανίστα, εἶναι βέβαιο ὅτι οἱ πρόσοδοι τοῦ ἐνὸς ὑποκανονικῶν τοῦ ἀφαιρέθηκε θὰ ἦταν μικρότερες ἀπὸ τὸ ποσὸ τῶν 40 ὑπερπύρων πού τοῦ δόθηκε στὴ θέση τους.

4 - 5: Οἱ punctatores ἦταν κληρικοὶ ἢ ὑπάλληλοι τῆς ἐκκλησίας ἐπιφορτισμένοι ἀπὸ τὸν ἀρχιεπίσκοπο καὶ τὸ καπίτουλο νὰ διαπιστώνουν ἂν οἱ κληρικοὶ τοῦ ναοῦ ἀπουσιάζουν ἀπὸ τὶς ἱεροτελεστίες ἢ ἀμελοῦν τὴν ἐκτέλεση τῶν καθηκόντων τους (βλ. T. Torquebiau, *Dictionnaire de Droit Canonique*, τ. 3, Παρίσι 1942, σσ. 559 - 560). Σὲ περίπτωση ἀδικαιολόγητης ἀπουσίας ἐπιβαλλόταν πρόστιμο. Στὶς ὑποχρεώσεις τοῦ ὀργανίστα περιλαμβάνονταν, σύμφωνα μὲ τὴν ἀπόφαση τοῦ 1467, καὶ ἡ ὑποχρέωσή του νὰ εἶναι παρὼν τόσο στὶς καθημερινὲς λειτουργίες ὅσο καὶ στὶς λεγόμενες «κανονικὲς ὥρες» (γιὰ τὶς ὑποχρεώσεις αὐτὲς βλ. *Correr*, φφ. 3^r - 7^r καὶ Ἄ. Ἐηρουχάκη, *δ.π.*, σσ. 19 - 21), ὑποχρέωση ἀρκετὰ δυσβάστακτη, ἀπὸ τὴν ὁποία τὸν ἀπαλλάσσει μερικῶς ἡ ἀπόφαση τοῦ 1486.

6 - 11: Γιὰ τὶς χρηματικὲς ὑποχρεώσεις τῶν κανονικῶν βλ. *Correr*, 26^v - 27^r.

11 - 12: Μέσα στὸν καθεδρικό ναὸ τοῦ Ἁγίου Τίτου ὑπῆρχαν τρία μεγάλα παρεκκλήσια (capellae), οἱ capellae primae πού ἀναφέρει ἡ ἀπόφαση, καὶ ἄλλα τέσσερα μικρότερα (βλ. M. Petta, *δ.π.*, σσ. 24 - 25, 47). Συνεπῶς τὰ ἔνδεκα παρεκκλήσια πού εἶχαν παραχωρηθεῖ στοὺς ἰσάριθμους ὑποκανονικοὺς περιελάμβαναν καὶ παρεκκλήσια σὲ ἄλλους καθολικοὺς ναοὺς τῆς πόλης. Ἄν ὁ ὀργανίστας δὲν ἦταν ὁ ἴδιος κληρικός, εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ νοικιάζει τὰ παρεκκλήσιά του σὲ ἱερεῖς ἐφημερίους (capellani).

14 - 16: Ἡ χορήγηση μηνιαίας ἄδειας τὴν ἐποχὴ τῆς συγκομιδῆς σημαίνει ὅτι ὁ ὀργανίστας τοῦ 1486 εἶχε κτήματα στὴν Κρήτη, καὶ συνεπῶς ὅτι ἦταν πιθανότατα Κρητικός.

16 - 20: Πρόκειται γιὰ τὸν βοηθὸ τοῦ ὀργανίστα πού διοχέτευε ἀέρα μὲ ἓνα εἶδος φυσεροῦ (manticae) στοὺς αὐλοὺς τοῦ ὀργάνου. Βλ. π.χ. τὴ χαλκογραφία τοῦ Pieter Bruegel στὸ βιβλίο τῶν Paul Collaer - Albert vander Linden - Frans van den Brecht, *Bildatlas der Musikgeschichte*, Deutsche Ausgabe von Hans Schnoor, Gütersloher Verlagshaus Gerd Mohn, Gütersloh 1963, σ. 84, πίν. 268. Ὡς τότε, ὅπως φαίνεται, τὸ ἔργο αὐτὸ τὸ ἀναλάμβαναν εὐκαιρικῶς παρευρισκόμενοι κληρικοὶ ἢ λαϊκοί.

21 - 22: Ἡ χρονολογία ἀναγράφεται στὸ φ. 36^r: «anno millesimo quadringentesimo octogesimo sexto, indictione II». Ἡ συνεδρία τοῦ καπίτουλου ἔγινε στὸ ἀρχιεπισκοπικὸ μέγαρο, πού ἦταν κοντὰ στὸν Ἅγιο Τίτο (βλ. F. Cornelius, *δ.π.*, τ. II, σ. 30, καὶ G. Gerola, *Monumenti*, *δ.π.*, τ. 3, Βενετία 1917, σ. 133), συνηθισμένος ὁμοῦς τόπος συνεδριῶν ἦταν τὸ σκευοφυλάκιο (sacrarium) τοῦ ναοῦ (βλ. ἐπόμενο ἔγγραφο).

24 - 27: Ὅλα τὰ ἀναφερόμενα μέλη τοῦ καπίτουλου ἀνήκουν σὲ γνωστὲς κρητικὲς οἰκογένειες. Ὁ κἀντωρ Δομήνικος Pectinarius, ἐμφανίζεται ὡς θησαυράριος σὲ πράξεις τοῦ 1476 (*Correr*, φ. 28^v) καὶ τοῦ 1483 (ASV, *Procuratia di Supra*, σ. 142, fasc. 5, φ. 3^r). Στὴ θέση τοῦ κἀντορα πρέπει νὰ διαδέχτηκε τὸν Ἀντόνιο Colonna, πού ἐμφανίζεται μὲ τὸ ἀξίωμα αὐτὸ στὶς ἴδιες πράξεις. Διάδοχός του στὴν κἀντορία ἦταν ὁ Βερνάρδος Sordano, ἀπὸ τὸ 1496 (ASV, *Notai di Candia* (ἐφεξῆς = NC), σ. 34 (Zorzi Caludi), φ. 11^v). Βλ. καὶ *Correr*, φ. 35^v καὶ Ἄ. Ἐηρουχάκη, *δ.π.*, σ. 90 (1486). Τὸ ἐπώνυμο Pectenarius (δηλ. κατασκευαστῆς ἢ πωλητῆς χτενιῶν), μὲ διάφορους τύπους, εἶναι γνωστὸ στὴν περιοχὴ Χάνδακα: βλ. π.χ. Ν. Μ. Παναγιωτάκη, Οἱ κρητικὲς ἐνθυμήσεις τοῦ Σιναι-

τικοῦ κώδικα 1619, *Δωδώνη*, τ. Ε' (1976), σ. 129, σημ. 4, καὶ Χρυσούλας Ζ. Τσικριτσῆ-Κατσιανάκη, *Κρητικά ἐπώνυμα ἐπαγγελματικά καὶ δηλωτικά τίτλων καὶ ἀξιωματίων*, Ἀθήνα 1981, σ. 176. Ὑπῆρξε καὶ νοτάριος Χάνδακα Φραγκίσκος Petener (1543 - 1574) (*NC*, b. 192).

Ὁ πραιπόσιτος καὶ κανονικὸς Ἰωάννης Συναδηγὸς ἐμφανίζεται μὲ τοὺς ἴδιους τίτλους στὸ καπίτουλο ἀπὸ τὸ 1483 (*ASV, Procuratia di Supra*, ὁ.π.) καὶ μὲ τοὺς ἴδιους τίτλους συντάσσει τὴ διαθήκη του στὶς 3 Σεπτεμβρίου 1494, μὲ τὴν ὁποία καθιστᾷ κληρονόμο καὶ ἐκτελεστή τὸν θετό του γιὸ Γεώργιο (*NC*, b. 18 (Pietro Bonasseri), φ. 14^r). Λίγα χρόνια ἀργότερα μαρτυροῦνται ὡς καθολικοὶ ἱερεῖς ὁ Φραγκίσκος (1523) (*NC*, b. 194 (Pietro Pellegrino), φ. 135^r), ὁ Ἱερώνυμος (1523) (ὁ.π., φ. 129^r) καὶ ὁ Νικόλαος Συναδηγὸς, capellano τοῦ Ἁγίου Τίτου (1525 - 1531) (*ASV, Duca di Candia* (ἐφεξῆς = *DC*), b. 78 (Nascimenti), φ. 28^r. *NC*, b. 194 (Pietro Pellegrino), φ. 20^r). Οἱ Συναδηγοὶ αὐτοὶ ἦταν πιθανότατα ἀπόγονοι ἢ συγγενεῖς τοῦ Μανουὴλ Συναδηγοῦ, ποῦ ἦταν ἀπὸ τοὺς πρώτους ἀποδέκτες τοῦ κληροδοτήματος τοῦ Βησσαρίωνα (βλ. Ζ. Τσιρπανλῆ, ὁ.π., σσ. 85, 93, καὶ Φ. Μαυροειδῆ - Πλουμίδη, ὁ.π., σ. 136). Ὑπῆρχαν ὅμως καὶ ὀρθόδοξοι ἱερεῖς μὲ τὸ ἴδιο ἐπώνυμο (*DC*, b. 55 (Officiali), reg. 3, φ. 123^v). Ἄν κρίνουμε ἀπὸ τὰ ἐπώνυμα, ἀπόγονοι τριῶν ἀκόμη ἀπὸ τοὺς πρώτους ἀποδέκτες τοῦ κληροδοτήματος πέρασαν ἀπὸ τὴν οὐνία στὸν κανονικὸ λατινικὸ κλῆρο καὶ κατέλαβαν προσοδοφόρες θέσεις ὡς κανονικοὶ στὰ καπίτουλα καθεδρικῶν ναῶν τῆς Κρήτης. Ἀπόγονος ἢ συγγενὴς τοῦ ἱερέα Μάρκου Ἐπιφανίου (βλ. Ζ. Τσιρπανλῆ, ὁ.π., σσ. 85, 93) εἶναι πιθανότατα ὁ Ἱερώνυμος Piffani ἢ Beffani, capellano τοῦ Ἁγίου Τίτου ἀπὸ τὸ 1521 (*NC*, b. 194, φ. 82^v), κανονικὸς Μυλοποτάμου καὶ ὑπεράριθμος κανονικὸς Κρήτης (δηλ. τοῦ Ἁγίου Τίτου) ἀπὸ τὸ 1529 (ὁ.π., φ. 37^r), κανονικὸς Κρήτης ἀπὸ τὸ 1539 τὸ ἀργότερο (ὁ.π., φ. 39^r) καὶ κανονικὸς Ἀρκαδίας ἀπὸ τὸ 1547 (*NC*, b. 35 (Prospero Colonna), reg. 1544 - 1553, φφ. 50^v - 51^r) (ἡ ταυτόχρονη κατοχὴ κανονικῶν σὲ διαφορετικὲς ἐπίσκοπες ἐπιτροπέταν). Ἐπίσης ἀπόγονος ἢ συγγενὴς τοῦ ἱερέα Γεωργίου Χωματᾶ (βλ. Ζ. Τσιρπανλῆ, ὁ.π., σσ. 93, 262) εἶναι ἴσως ὁ Δημήτριος Χωματᾶς, ἀποστολικὸς πρωτονοτάριος, πραιπόσιτος καὶ κανονικὸς Κρήτης (1521 - 1522) (*NC*, b. 194 (Giorgio Pellegrino), φφ. 74^r, 102^r). Τὸ ἴδιο ἔγινε καὶ μὲ τοὺς ἀπογόνους τοῦ ἱερέα Γεωργίου Ἀλεξάνδρου, κωδικογράφου καὶ λογίου, ἀναπληρωτῆ πρωτοπαπᾶ Χάνδακα, ποῦ φέρεται ὅτι ἔγινε ἀργότερα καθολικὸς ἐπίσκοπος Ἀρκαδίας καὶ πέθανε τὸ 1501 (É. Legrand, ὁ.π., 15e - 16e s., τ. 1, σσ. 7 - 9, τ. 2, σ. 271 σημ. 1· Μ. Μανούσακα, Ἀλληλογραφία, ὁ.π., σσ. 177 σημ. 2, 200· Τοῦ ἴδιου, Βενετικά ἔγγραφα, ὁ.π., σσ. 177 - 179, 196 - 198· Μ. Μανούσακα - Χ. Πατρινέλη, ὁ.π., σ. 172, σημ. 5· Ζ. Τσιρπανλῆ, ὁ.π., σσ. 84 καὶ σημ. 5, 92 - 93· βλ. ἐπίσης G. Gerola, Cronotassi, ὁ.π., σ. 24 (Giorgio Alexandri) καὶ Giorgio Fedalto, *La chiesa latina in Oriente*, τ. 2, Βερόνα 1976, σ. 43). Ὁ Ἀλεξάνδρου χοροστάτησε στὴ λειτουργία τὴν τρίτη ἡμέρα (6 Ὀκτωβρίου) τῆς συνόδου τοῦ 1485 (Georgius Alexandri, locumtenens venerabilis fratris episcopi Archadiensis, vicarii nostri infirmi: *Correr*, φ. 32^r) (πράγματι γνωρίζουμε ὅτι ὁ ἐπίσκοπος Ἀρκαδίας Μάρκος Zusto (1460 - 1485) ὑπῆρξε τὸ 1483 βικᾶριος τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ἱερωνύμου Lando: *ASV, Procuratia di Supra*, ὁ.π., φ. 3^r). Πρέπει νὰ ποῦμε ὅτι φαίνεται καταρχὴν παράξενο νὰ διοριστεῖ καθολικὸς ἐπίσκοπος ἕνας ὑπέργηρος οὐνίτης ἱερέας, ποῦ εἶναι πολὺ ἀμφίβολο ἂν γνώριζε τὰ λατινικά. Ὅπως εἶναι γνωστὸ, στὶς 15 Νοεμβρίου 1486 τέλειωσε στὴ Βενετία ἡ ἐκτύπωση ἐνὸς ἐλληνικοῦ Ψαλτηρίου ποῦ, ὅπως ἀναφέρεται, ἦταν «σύνθεσις ἐμοῦ Ἀλεξάνδρου τοῦ ἀπὸ Χάνδακος Κρήτης, υἱὸς (sic) δὲ τοῦ σοφοτάτου καὶ λογιωτάτου κυροῦ Γεωργίου ἱερέως τοῦ Ἀλεξάνδρου» (É. Legrand, ὁ.π., τ. 1, σ. 7). Θεωροῦμε ἀρκετὰ πιθανὸ ὅτι ὁ Ἀλέξανδρος αὐτός, καὶ ὄχι ὁ πατέρας του Γεώργιος, ἦταν αὐτὸς ποῦ διορίστηκε ἐπίσκοπος Ἀρκαδίας καὶ αὐτὸς βρέθηκε ἀργότερα

(1494 - 1497) στη Ρώμη (É. Legrand, *δ.π.*, τ. 1, σ. 8 σημ. 6 και σ. 9 σημ. 1) (τόσο ο Burchardus όσο και ο Volaterranus ενδέχεται να αντιμετώπιζαν, από άγνοια, το όνομα με το επώνυμο, που επιτρέπουν αυτή την αντιμετώπιση· πρβλ. και Ζ. Τσιρπανλή, *δ.π.*, σ. 134, σημ. 2). Έπισημαίνουμε πρώτα απ' όλα το γεγονός ότι ο επίσκοπος 'Αρκαδίας αποκαλείται από τον Μανουήλ Γρηγορόπουλο «ὁ ἐν ἐπισκόποις αἰδέσιμος Ἀλέξανδρος» (É. Legrand, *δ.π.*, τ. 2, σ. 278· Μ. Μανούσακα, *Ἀλληλογραφία, δ.π.*, σ. 200· βλ. και É. Legrand, *δ.π.*, σ. 271: τὸν τίμιον και ἄγιον ἐπίσκοπον τὸν Ἀλέξανδρον). Φαίνεται ἄτοπο, και θὰ ἦταν ἀρκετὰ περίεργο, ὁ Μανουήλ, που ἦταν φίλος τῶν Ἀλεξάνδρου, νὰ αποκαλεῖ τὸν ἐπίσκοπο με τὸ επώνυμο και ὄχι με τὸ ἱερατικό του ὄνομα. Ἐὰς προσθέσουμε ἀκόμη ὅτι ὁ ἐπίσκοπος αὐτὸς ἐμφανίζεται στις ἀρχεαικὲς πηγὲς τοῦ Βατικανοῦ ὡς Alexander και ὄχι ὡς Georgius (βλ. C. Eubel, *δ.π.*, τ. 3, σ. 93). Ἐνακεφαλαιώνοντας λοιπὸν μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι, ὅπως δείχνουν τὰ πράγματα, ὁ Γεώργιος Ἀλεξάνδρου χειροτονήθηκε ἱερέας τὸ 1422 σὲ νεαρὴ ἡλικία (Μ. Μανούσακα, Βενετικά ἔγγραφα, *δ.π.*, σσ. 177 - 178, 197 - 198), ἔγινε τὸ 1462 ἀποδέκτης τοῦ κληροδοτήματος τοῦ Βησσαρίωνα και τὸ 1466 ἀναπληρωτὴς πρωτοπαπᾶς Χάνδακα, και τὸ 1485, σὲ βαθιὰ γεράματα, διατέλεσε τοποτηρητὴς τῆς ἐπισκοπῆς Ἀρκαδίας, που ἴσως εἶχε ἤδη παραχωρηθεῖ ὑποσχετικά (expectative ἢ με ὀρτίο) στὸν γιό του Ἀλέξανδρο. Πέθανε μετὰ τὸ 1486, ἐνὸς ὁ γιὸς του Ἀλεξάνδρος βρισκόταν ἀπὸ τὸ 1486 ἢ και παλαιότερα στὴν Ἰταλία, ὅπου θὰ ἀπέκτησε τὴν ἀπαραίτητη λατινικὴ παιδεία. Ἐπιτερον ἀπὸ παρατεταμένη παραμονὴ στὴ Ρώμη, και ἀφοῦ τὸ 1489 διορίστηκε ἐπίσκοπος Ἀρκαδίας, ἀναχώρησε τὸ 1498 γιὰ τὴν Κρήτη (Μ. Μανούσακα, Ἀλληλογραφία, *δ.π.*, σ. 177, σημ. 3), ὅπου πέθανε πρὶν ἀπὸ τὸν Μάρτιο τοῦ 1501 (Μ. Μανούσακα, *δ.π.*, σσ. 199 - 200). Διάδοχός του στὴν ἐπισκοπὴ Ἀρκαδίας ἦταν ὁ ἀδελφός του Ἰωάννης (Joannes Alexander Georgii) (C. Eubel, *δ.π.*, σ. 93), που διατήρησε συνάμα τοὺς τίτλους και τὰ εἰσοδήματα τοῦ πραιποσίτου και τοῦ κανονικοῦ στὸν καθεδρικό ναὸ τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Κρήτης και στις ἐπισκοπὲς Μυλοποτάμου και Χερσονήσου, και ἐπίσης ἐξασφάλισε τὴν ἄδεια νὰ μὴ διαμένει στὴν ἔδρα του (C. Eubel, *δ.π.*, τ. 3, σ. 115, σημ. 2), ὡς τὸ 1511, ὅταν τὸν διαδέχθηκε ὁ Ματθαῖος. Ἀπὸ τὸ 1526 ὡς τὸ 1539 μαρτυρεῖται ἐπίσης ὁ Δημήτριος Ἀλεξάνδρου, γιὸς τοῦ ἐπισκόπου (τοῦ Ἰωάννη πιθανότατα), ἀποστολικὸς πρωτονοτάριος, πραιπόσιτος και κανονικὸς Κρήτης και κανονικὸς Μυλοποτάμου και Χερσονήσου (βλ. *NC*, b. 15 (Giovanni Bonasseri), libro 2, φ. 224^v *DC*, b. 4 (Ducali e lettere ricevute), libro 51, φ. 12^v και libro 52, φ. 39^r· *NC*, b. 194 (Pietro Pellegrino), φ. 103^r).

Ὁ κανονικὸς Ἰωάννης Venerio, γόνος ἀσφαλῶς τῆς πολὺκλαδῆς βενετικῆς οἰκογένειας εὐγενῶν και ἀστῶν τῆς Κρήτης, μαρτυρεῖται ὡς ἀρχιδιάκονος τοῦ καπίτουλου τοῦ Ἁγίου Τίτου τὸ 1476 (*Correr*, φ. 31^r).

Ὁ κανονικὸς Γεώργιος Bruno μαρτυρεῖται ὡς κανονικὸς και τὸ 1483 (*ASV, Procuratia di Supra*, *δ.π.*, φ. 3^r). Τὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ ζοῦσε στὸν Χάνδακα και ὁ νοτάριος Φραγκίσκος Bruno (1488 - 1509) (*NC*, b. 17)· βλ. ἐπίσης τὸν Νικόλαο Bruno, κἀντορα τῆς ἐπισκοπῆς Νάξου και μετέπειτα (1511 - 1540) καθολικὸ ἐπίσκοπο Μήλου (G. Fedalto, *δ.π.*, τ. II, σ. 152).

Ὁ κανονικὸς Ἰωάννης Capello, γόνος ἐπίσης βενετικῆς οἰκογένειας εὐγενῶν τῆς Κρήτης, που τὸν 15ο αἰῶνα εἶχαν ἐκπέσει ἀπὸ τὴν εὐγένεια (βλ. G. Muazzo, *δ.π.*, φ. 38^v, και Μ. Μανούσακα, *Trivan*, *δ.π.*, σσ. 45 - 46, 54), μαρτυρεῖται με τὸν τίτλο αὐτὸν ἀπὸ τὸ 1476 (*Correr*, φ. 31^r) ὡς τὸ 1500 (βλ. ἐπόμενο ἔγγραφο).

Ὁ κανονικὸς Ἀντώνιος Coluna (Colonna) μαρτυρεῖται ὡς κἀντωρ τοῦ Ἁγίου Τίτου τὸ 1476 και τὸ 1483 (*Correr*, φ. 31^r και *ASV, Procuratia di Supra*, *δ.π.*, φ. 3^r). Ὁ ὑποβιβασμός του τὸ 1486 σὲ ἀπλὸν κανονικὸ εἶναι δυσεξηγήτος. Οἱ Colonna ἦταν nobili Crentensi τοῦ Χάνδακα (Μ. Μανούσακα, *Trivan*, *δ.π.*, σ. 48).

Ὁ κανονικὸς Νικόλαος Sordano ἀνήκει σὲ οἰκογένεια ποῦ εἶχε πολλαπλοὺς δεσμοὺς μὲ τὴ λατινικὴ ἐκκλησίᾳ τῆς Κρήτης. Μαρτυρεῖται ὡς κανονικὸς καὶ τὸ 1500 (βλ. ἐπόμενον ἐγγράφον). Τὸ 1467 καὶ τὸ 1474 ὁ Φραγκίσκος Sordano ἦταν πραιπόσιτος τοῦ καπίτουλου τοῦ Ἀγίου Τίτου (*Correr*, φφ. 15^v, 28^v) καὶ ἕναν αἰῶνα ἀργότερα (1566 - 1574) κάποιος ὁμώνυμός του ἦταν capellano τοῦ Ἀγίου Τίτου καὶ κανονικὸς Χερσονήσου καὶ Ἀρκαδίας (*DC*, b. 83 (Nascimenti), φ.328^r *NC*, b. 196 (Antonio Pantaleo), libro 117^v, 119^{r-v}, 122^r - 123^v καὶ b. 197 (Antonio Pantaleo), libro 11, φ. 84^r). Γιὰ τὸν Βερνάρδο Sordano βλ. σχόλια στοὺς στ. 6 - 16 τοῦ ἐπόμενου ἐγγράφου. Τὸ ἐπώνυμο στὰ ἑλληνικὰ ἦταν Σουρδᾶς (*NC*, b. 150 (Michele Marà), φ. ρναγ καὶ b. 156 (Michele Marà), φ. 48^r).

2.

29 Φεβρουαρίου 1500 (1499 m.V.)

(Archivio di Stato di Venezia, *Procuratia di Supra*, b. 142, fasc. 5, φ.2^{r-v}).

Τὸ καπίτουλο τοῦ καθεδρικοῦ-ναοῦ τοῦ Ἀγίου Τίτου σὲ συνεδρία του ἐγκρίνει τὴν ἐνοικίαση ἀπὸ τὸν κανονικὸ Ἀνδρέα Sirigo τῶν χωραφιῶν τοῦ κανονικάτου του στὸν Ἅγιο Μύρωνα, καθὼς καὶ τριῶν ἀμπελιῶν τοῦ κανονικάτου του ποῦ βρίσκονταν στὴν ἴδια περιοχῇ. Νέος ἐνοικιαστὴς εἶναι ὁ Μιχαὴλ Georgio, γραμματέας τῶν Signori di notte. Ἡ διάρκεια τῆς ἐνοικίασης εἶναι 58 χρόνια, ὑπὸ τοὺς γνωστούς ἔρους καὶ ρῆτρες (ἐκτὸς ἀπὸ δυὸ εἰδικούς ἔρους) καὶ ὡς ἐτήσιο μίσθωμα ὀρίζεται τὸ ποσὸ τῶν 13 δουκάτων, ποῦ θὰ καταβάλλεται κάθε Σεπτέμβρη.

Exemplum ex protocollo providi viri ser Francisci Bruno, publici auctoritate imperiali notarii, extractum per me Joannem Borsela, notarium imperialem.

In Christi nomine, amen. Anno millesimo quadingentesimo nona-
5 gesimo nono, die XVIII mensis Februarii, indictione II, Candide insule
Crete, presentibus testibus infrascriptis, manifestum facio ego pres-
biter Andreas Sirigo, canonicus Cretensis, habitator Candide, quia con-
vocato venerando ecclesie Cretensis capitulo, in sacrario Sancti Titi
congregato iuxta usum, in quo quidem interfuerunt venerabiles domini
10 dignitarii et canonici infrascripti, videlicet reverendus dominus Nico-
laus Jallina, canonicus et supernumerarius Cretensis ac vicarius archie-
piscopalibus Crete, dominus Laurentius Cauchus, decanus, dominus Ber-
nardus Sordano, cantor, pro se ac nomine et vice domini Joannis Di-
miniti, archidiaconi, dominus Marcus Paradiso, pro se ac nomine do-
15 mini Nicolai Sordano, dominus Andreas Scenza et dominus Joannes
Capello, omnes canonici Cretenses, maiorem et saniozem partem capi-
tuli predicti representantes, cum meis successoribus do, concedo, loco

atque afficto tibi Michaeli Georgio, scribe officii dominorum noctis,
 habitatori Candide, presenti et acceptanti, et heredibus, omnia illa
 20 territoria sita in loco Sancti Miri de iure mei canonicatus, quorum me-
 dietatem tenebat Joannes Sithiaco quondam Georgii de dicto loco et
 aliquam medietatem tenebat Nicolinus Signolo de Pendamodi, nec non
 tres pecias vinearum sitarum in dicto loco Sancti Miri, de iure mei ca-
 nonicatus ut supra, quorum unam tenet prefatus Joannes Sithiaco et
 25 aliam prefatus Nicolinus Signolo et reliquam aliam tenet Thomas Calo-
 ciri, dictus Tomadaci, positam in loco vocato Chrussochora, ex nunc
 in antea usque ad annos bis viginti novem proxime futuros, cum plena
 virtute et potestate intromittendi, habendi, tenendi, possidendi, af-
 fictandi, disfectandi, affictum, fructum et utilitatem inde recipiendi,
 30 dandi, donandi, determinandi, vendendi, alienandi, transactandi, comut-
 tandi et pro anima iudicandi et quicquid aliud inde tibi magis pla-
 cuerit faciendi tanquam de re tua propria, nemine tibi contradicente
 usque ad dicti temporis complementum. Que territoria liceat tibi quando-
 cumque volueris plantari facere in vineis sive in pergulis, tuis tamen
 35 omnibus expensis, et eas in fructum reducere et postea illas una cum
 suprascriptis tribus vineis teneris toto tempore predicto manutenere
 in culmine et conservare tuis omnibus expensis, item fabricari facere
 domos et cuiuscumque alius generis augmentum facere et finito dicto
 tempore eas potius melioratas quam deterioratas canonico tunc exis-
 40 tenti reffutare, hac tamen lege inter nos per expressum habita, quod
 quotienscumque fuerit opus aptandi augugos sive aquiductos et dhema
 molendini mei nullatenus possis me seu tenentes illum impedire quin
 hoc faciant, hoc insuper declarantes, quod non valeas pro anno instanti
 tantum petere aliquam tertiarium a nobili Cretensi ser Iacobo Jalina pro
 45 territorii que seminavit in dicto loco. Et pro affictu sive recognitione
 dictorum omnium territoriorum et vinearum tenearis omni quolibet/
 singulo mense Septembri dare et solvere mihi et successoribus meis du-
 catos auri venetos boni ponderis tredecim, incipiendo facere primam
 pagam mense Septembri proximo futuro et sic successive, sub pena
 50 grossi unius pro quolibet iperpiro non dato in suo termino, solvendo
 nihilominus statim capitale, hac tamen declaratione inter nos, quod
 si mihi et successoribus meis non atenderis ad tempus debitum ad sol-
 vendum dictam recognitionem seu affictum, quod eo casu omne dam-
 num et expensas que sequentur pro inde sint super te et bonis tuis;
 55 versa vice ego suprascriptus Michael sum contentus et cetera; si quis
 igitur nostrum et cetera, pro pena iperperorum XXV, contractu firmo
 manente, signum et cetera.

Testes: venerabilis dominus presbiter Petrus Buffo, canonicus Millopotamensis, et pater Franciscus Zancaruol, canonicus Chironensis.

ΣΧΟΛΙΑ

Ἡ b. 142 τῆς σειρᾶς *Procuratia di Supra* περιλαμβάνει ἕνα πλῆθος ἐγγράφων ἀναφερόμενων στὴν ἱστορία τῆς ἐκκλησίας τῆς Κρήτης ἀπὸ τὸν 14ο ὡς τὸν 17ο αἰώνα, καὶ ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ ἀποτελεῖ πολύτιμη πηγὴ, ἀφοῦ, ὅπως εἶναι γνωστό, δὲν σώθηκαν τὰ ἀρχεῖα τῆς ἀρχιεπισκοπῆς καὶ τῶν ἄλλων καθολικῶν ἐπισκοπῶν τῆς Κρήτης. Ὑποδείχθηκε ἀπὸ τὸν G. Gerola (*Monumenti*, τ. II, σ. 12 σημ. 1) καὶ ἔκτοτε ἔχει χρησιμοποιηθεῖ σποραδικά (βλ. π.χ. E. Tea, *δ.π.*, σ. 9 σημ. 4 (412 ἀντὶ 142) καὶ Z. Τσιρπανλῆ, Νέα στοιχεῖα σχετικὰ μὲ τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία τῆς βενετοκρατούμενης Κρήτης (13ος - 17ος αἰ.) ἀπὸ ἀνέκδοτα βενετικὰ ἔγγραφα, *Ἑλληνικά*, τ. 20 (1967), σ. 63 σημ. 1).

1 - 3: Γιὰ τὸν νοτάριο Χάνδακα Φραγκίσκο Bruno βλ. σχόλια στοὺς στ. 24 - 27 τοῦ προηγούμενου ἐγγράφου. Τοῦ νοταρίου Ἰωάννη Borsela δὲν σώζονται κατάστιχα. Σώζονται μόνον τοῦ Ἰακώβου Bursella, νοταρίου Σητείας (1535-1541) (*NC*, b. 16).

6 - 16: Ὁ κανονικὸς Ἀνδρέας Sirigo, μετέπειτα ἐπίσκοπος Σητείας (1507 - 1523), ἀνῆκε σὲ οἰκογένεια μὲ κλάδους ποὺ εἶχαν τὴν κρητικὴ εὐγένεια (βλ. π.χ. *NC*, b. 194 (Pietro Pellegrino), φ. 5^r. Ἡ Καλλέργη, *δ.π.*, σσ. 332, 2333, 362, 373 - 374) ἢ ἦταν ἀστοί (M. Μανούσακα, *Trivan*, *δ.π.*, σ. 50). Ἦταν νόθος (G. Fedalto, *δ.π.*, τ. II, σ. 208) καὶ θὰ χρειάστηκε εἰδικὴ ἄδεια ἀπὸ τὴ Ρώμη γιὰ νὰ ἱερωθεῖ. Διατήρησε τὸ κανονικατο τοῦ Ἁγίου Τίτου, καθὼς καὶ τὸ κανονικατο τῆς Χερσονήσου (*NC*, b. 194 (Pietro Pellegrino), φφ. 102^r, 108^r) καὶ τὸ 1518 χρημάτισε βικάριος τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ἰωάννη Lando (*δ.π.*, φφ. 7^v - 8^r). Ἦταν ἐπίσης ἀπὸ κοινού μὲ τὸν οἰκονόμο τῆς μονῆς τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης τοῦ Χάνδακα ἀνάδοχος στὴ βάφτιση τοῦ ἱστορικοῦ Ἀντωνίου Καλλέργη στίς 25 Ἰουλίου 1521, ὅπου χοροστάτησε ὁ πρωτοπαπᾶς Μανουὴλ Δαμορός (*DC*, b. 78 (Nascimenti), φ. 11^v). Ἀπὸ τὴν κρητικὴ αὐτὴ οἰκογένεια προῆλθαν δυὸ ἀκόμη ἐπίσκοποι καὶ ἀρκετοὶ ἄλλοι κληρικοὶ τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας τῆς Κρήτης (ἀνάμεσά τους καὶ μερικοὶ ὀρθόδοξοι, ὅπως ὁ δεινὸς πολέμιος τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας Μελέτιος Συρίγος). Οἱ ἐπίσκοποι εἶναι ὁ Φραγκίσκος Sirigo, ἐπίσκοπος Ἀρκαδίας (πρὶν ἀπὸ τὸ 1527 - 1554), ποὺ ξεκίνησε κι αὐτὸς ὡς κανονικὸς τοῦ Ἁγίου Τίτου (*DC*, b. 78 (Nascimenti), φφ. 9^r, 49^r - 50^r. *NC*, b. 147 (Giovanni Mussuro), libro 2, φ. 52^v), καὶ ὁ ἐπίσκοπος Καστελανέτας στὴν Ἀπουλία Βαρθολομαῖος Sirigo (1544 - 1577) (βλ. γι' αὐτὸν Paul Canart, *Les épigrammes de Thomas Trivisanos*, *Θησαυρίσματα*, τ. 8 (1971), σσ. 230 - 232), ποὺ ἐπίσης διατήρησε τὸ κανονικατο τοῦ Ἁγίου Τίτου (*NC*, b. 194 (Pietro Pellegrino), φφ. 2^{r-v}, 99^{r-v}, 109^{r-v}. b. 124 (Michele Geriti), libro 2, φ. 132^v). Ἄλλοι καθολικοὶ ἱερωμένοι τῆς οἰκογένειας εἶναι ὁ Ἰάκωβος, κανονικὸς Κρήτης (1467 - 1483) (*Correr*, φ. 15^v. *ASV*, *Procuratia di Supra*, *δ.π.*, φ. 3^r), ὁ Φραγκίσκος, capellano τοῦ Ἁγίου Τίτου καὶ κανονικὸς (1534 - 1537) (*NC*, b. 194 (Pietro Pellegrino), φφ. 84^v, 86^r. *DC*, b. 78 (Nascimenti), φφ. 25^v-26^v), ὁ Ὁ Βλάσιος, ἐφημέριος τοῦ νοσοκομείου τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου (1528) (*δ.π.*, φ. 39^r), ὁ Νικολαὸς, κληρικὸς τῆς ἀρχιεπισκοπῆς καὶ κανονικὸς Χερσονήσου καὶ Μυλοποτάμου (1545 - 1548) (*DC*, b. 4 (Ducali e lettere ricevute), libro 53, φ. 38^r. *NC*, b. 35 (Prospero Colon-

na), reg. 1544 - 1553, φφ. 44^v, 63^r), ὁ Ἰωάννης, σκευοφύλακας (sacristano) καὶ capellano τοῦ Ἁγίου Τίτου (1549 - 1567) (*NC*, b. 194 (Pietro Pellegrino), φ. 146^v. *DC*, b. 85 (Matrimonii), φ. 3^r. b. 83 (Nascimenti), φφ. 263^r, 276^r), ὁ Ἄγγελος, κανονικὸς τοῦ Ἁγίου Τίτου (1592) (G. Hofmann, *La chiesa cattolica in Grecia (1600 - 1830)*, *Orientalia Christiana Periodica*, τ. 2 (1936), σ. 181), κ.ά.

Ὁ κανονικὸς, ὑπεράριθμος (supernumerarius) κανονικὸς καὶ βικάριος τοῦ ἀρχιεπισκόπου Κρήτης Ἀνδρέα Lando Νικόλαος Γυαλιναῆς (ποῦ μετὰ τὴν τελευταία αὐτῆ ἰδιότητά του συγκαλεῖ τὸ καπίτουλο καὶ προεδρεῖ στὶς συνεδρίες του), ἦταν γόνος παλῆς ἐλληνικῆς οἰκογένειας ποῦ εἶχε περάσει νωρὶς στὸ καθολικὸ δόγμα καὶ εἶχε ἀποκτήσει τὴν κρητικὴ εὐγένεια (M. Μανούσακα, Trivan, *δ.π.*, σ. 48· Peter Topping, *Co - existence of Greeks and Latins in Frankish Morea and Venetian Crete, XVe Congrès International d' Études Byzantines. Rapports et Co-Rapports*, I. Histoire 3: La symbiose dans les États Latins formés sur les territoires byzantins: phénomènes sociaux, économiques, religieux et culturels, Athènes 1976, σσ. 18 - 19). Τὸν Σεπτέμβριο τοῦ ἴδιου χρόνου (1500) ὀνομάστηκε ἐπίσκοπος Σαντορίνης καὶ ἀπὸ τὸ 1502 ὡς τὸ 1509 ἦ καὶ λιγα χρόνια ἀργότερα χρημάτισε ἐπίσκοπος Ἱεραπέτρας, διατηρώντας στὸ διάστημα αὐτὸ (ἤδη ἀπὸ τὸ 1497) τὸν τίτλο τοῦ βικαρίου τοῦ ἀρχιεπισκόπου Κρήτης, ποῦ ἀπουσίαζε γιὰ μεγάλα χρονικὰ διαστήματα στὴ Βενετία (βλ. G. Hofmann, *Wichtige Kanzleirkunden des Lateinischen Erzbischofs von Kreta für die ihm untergebene griechische Geistlichkeit*, 1497 - 1509, *Orientalia Christiana Periodica*, τ. 18(1952), σσ. 283 - 294· G. Fedalto, *δ.π.*, τ. II, σσ. 132, 199). Γιὰ τοὺς canonici supernumerarii βλ. P. Torquebiau, *δ.π.*, στ. 483 - 484.

Ὁ δεκάνος Λαυρέντιος Caucho θὰ ἦταν γόνος τῆς γνωστῆς βενετικῆς οἰκογένειας εὐγενῶν τῆς Κρήτης (Cauco, Cocco) (G. Muazzo, *δ.π.*, φ. 39^r· M. Μανούσακα, Trivan, *δ.π.*, σ. 45) ἢ ἐκπτώτου κλάδου τῆς. Ἀπὸ τὸ 1507 μαρτυρεῖται ὡς δεκάνος ὁ Φραγκίσκος Bertulino (βλ. *NC*, b. 177 (Francesco Nigro), libro 1, φ. 69^v· G. Hofmann, *Wichtige Kanzleirkunden*, *δ.π.*, σ. 287, ὅπου τὸ Lacens πρέπει νὰ διορθωθεῖ σὲ Luccensis). Ἄλλοι Cauco ποῦ σχετίζονται μετὰ τὴ λατινικὴ ἐκκλησία τῆς Κρήτης εἶναι ὁ Πέτρος, capellano τοῦ Ἁγίου Τίτου (1542 - 1548) (*DC*, b. 83(Nascimenti), φ. 29^v. *DC*, b. 35 (Prospero Colonna), reg. 1544 - 1553, φ. 61^v) καὶ ὁ κληρικὸς Στέφανος Caucho (*NC*, b. 194 (Pietro Pellegrino), φ. 69^v).

Ὁ κάντωρ Βερνάρδος Sordano θὰ διαδέχθηκε τὸν Δομήνικο Pectenaro, μετὰ τὸ 1486 καὶ πρὶν ἀπὸ τὸ 1496 (*NC*, b. 34(Zorzi Caludi), φ. 11^v) καὶ κράτησε τὸ ἀξίωμα αὐτὸ ὡς τὸ θάνατό του τὸ 1522 (*NC*, b. 194(Giorgio Pellegrino), φφ. 87^r, 102^r (12 Δεκ. 1521, 27 Φεβρ. 1522: egrotus), 108^v (30 Ἀπρ. 1522: ὡς κάντωρ ἐμφανίζεται ὁ Φραγκίσκος Dandulo). Γιὰ ἄλλους κληρικούς τῆς οἰκογένειας Sordano βλ. σχόλια στοὺς σσ. 24 - 27 τοῦ προηγούμενου ἐγγράφου.

Ὁ ἀρχιδιάκονος Ἰωάννης Διμινίτης, ἐλληνικῆς καταγωγῆς, ἀπὸ ἀστικὴ οἰκογένεια τοῦ Χάνδακα (M. Μανούσακα, Trivan, *δ.π.*, σ. 50), ἔχει ἐπώνυμο ποῦ δὲν ἐμφανίζεται ἄλλη φορὰ στοὺς κύκλους τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας τῆς Κρήτης (μετὰ τὸ ἴδιο ἐπώνυμο μαρτυρεῖται καὶ ἓνας ὀρθόδοξος ἱερέας: βλ. Ζ. Τσιρπανλῆ, *Νέα στοιχεία*, *δ.π.*, σ. 81). Ἡ ἀντικατάσταση του στὸ καπίτουλο ἀπὸ τὸν Βερνάρδο Sordano πιθανότατα ὀφείλεται σὲ ἀσθένεια μᾶλλον παρὰ σὲ ἀπουσία ἀπὸ τὴν Κρήτη. Ἦδη στὶς 30 Ὀκτωβρίου 1497 εἶχε συντάξει τὴ διαθήκη του (*NC*, b. 18(Pietro Bonasseri), φφ. 124^{r-v}).

Ὁ κανονικὸς Μάρκος Paradiso προέρχεται ἀπὸ βενετικὴ οἰκογένεια εὐγενῶν καὶ φεουδαρχῶν τῆς Κρήτης, ποῦ τὸν 15ο αἰῶνα εἶχαν ἐκπέσει ἀπὸ τὴν εὐγένεια (βλ. G. Muazzo, *δ.π.*, φ. 99^r· M. Μανούσακα, *Βενετικά ἐγγράφα*, *δ.π.*, σσ. 177 - 178). Στὶς 18 Ἰουλίου

1510 εἶχε πεθάνει, καὶ τὸ κανονικατο τοῦ περιῆλθε στὸν Φραγκίσκο Dandulo (DC, b. 33 (Memoriali ed Atti), libro 1bis (1508 - 1510), χωρὶς σελιδαριθμηση).

Γιὰ τοὺς κανονικοὺς Νικόλαο Sordano καὶ Ἰωάννη Capello βλ. σχόλια στοὺς στ. 24 - 27 τοῦ προηγούμενου ἐγγράφου.

16 - 17: Ὁ νέος ἐνοικιαστὴς τῶν κτημάτων τοῦ κανονικάτου τοῦ Ἀνδρέα Sirigo. Μιχαὴλ Georgio ἀνῆκε ἀσφαλῶς σὲ ἔκπτωτο κλάδο τῆς ὁμώνυμης βενετικῆς οἰκογένειας εὐγενῶν τῆς Κρήτης (βλ. G. Muazzo, *δ.π.*, φφ. 136^v - 137^v. Μ. Μανούσακα, Trivan, *δ.π.*, σ. 45). Οἱ domini noctis (ἢ de nocte ἢ Signori di notte) ἦταν ἀστυνομικὴ καὶ δικαστικὴ ἀρχὴ τοῦ Χάνδακα. Εἶχε ἀρχικὰ τρεῖς γραμματεῖς (scribae) (βλ. Σπυρίδωνος Μ. Θεοτόκη, Ἀποφάσεις Μείζονος Συμβουλίου Βενετίας, 1255-1669, Ἀθήνα 1933, σ. 166, καὶ ἀργότερα δυὸ notari, ἓνα massaro καὶ ἓνα scrivano (Museo Civico Correr, ms. Morosini 568, φ. 3^v). Γιὰ τὰ συνήθη καθήκοντα τῆς ἀρχῆς αὐτῆς βλ. τὸ καπιτουλάριο τοῦ 1305 (καὶ μεταγενέστερες σχετικὲς ἀποφάσεις): Ernst Gerland, *Das Archiv des Herzogs von Kandia im Königl. Staatsarchiv zu Venedig*, Στρασβούργο 1899, σσ. 95 - 98· Emiliano Barbaro, *Legislazione Veneta. I Capitulari di Candia*, Βενετία 1940, σσ. 70 - 74, καὶ Σπυρίδωνος Μ. Θεοτόκη, *Τὰ καπιτουλάρια τῆς βενετοκρατουμένης Κρήτης, 1298 - 1500, Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Κρητικῶν Σπουδῶν*, τ. Δ' (1941), σσ. 131 - 134. Οἱ Signori di notte ἦταν τρεῖς, ἐκλεγόμενοι γιὰ ἓνα χρόνο, καὶ προέρχονταν ἀπὸ τοὺς Βενετοὺς εὐγενεῖς τῆς Κρήτης (βλ. *Città, fortezze, isole e porti principali dell' Europa... descritte e pubblicate...* dal Padre Maestro [Vincenzo] Coronelli, Βενετία 1689, σ. 268^v, καὶ σ. 271^v, ὅπου πολλὰ γιὰ τὶς δικαστικὲς δικαιοδοσίες τους).

21 - 26: Οἱ προηγούμενοι ἐνοικιαστὲς, κάτοικοι χωριῶν ὅπου βρίσκονταν τὰ χωράφια καὶ τὰ ἀμπέλια τοῦ κανονικάτου τοῦ Sirigo (Ἅγιος Μύρων, Πενταμόδι· στὴν ἴδια περιοχὴ θὰ ἦταν καὶ ἡ τοποθεσία Χρουσοχώρα, ποὺ δὲν μπορέσαμε νὰ τὴν ἐντοπίσουμε), ἦταν ὁ Ἰωάννης Σητειακός, ὁ Νικόλαος Signolo καὶ ὁ Θωμᾶς Καλοκέρης ἐπονομαζόμενος Τωμαδάκης. Πρόκειται γιὰ ἐπάνωμα ὄχι ἀσυνήθιστα στὴν περίοδο αὐτὴ (βλ. π.χ. Κ. Μέρτζιου, Σταχυολογήματα, *δ.π.*, σ. 37), ποὺ σώζονται ὡς σήμερα. Εἰδικότερα, οἱ Signolo ἦταν οἰκογένεια Βενετῶν εὐγενῶν τῆς Κρήτης, ποὺ ἐξέπεσαν ἀπὸ τὴν εὐγένεια (G. Muazzo, *δ.π.*, φ. 116^v). Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ἡ γραφὴ τοῦ ἐπωνύμου Σητειακός με -th- δὲν δηλώνει δάσυνση (βλ. γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ Γεωργίου Κουρμούλη, Φωνητικὰ τῆς κρητικῆς διαλέκτου. Ἡ πρό τοῦ συνίζανόμενου ι δάσυνσις τοῦ τ εἰς θ, Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Κρητικῶν Σπουδῶν, τ. Α' (1938), σσ. 15 - 16, καὶ τ. Δ' (1941), σσ. 241 - 246· βλ. καὶ Ἐμμανουὴλ Κριαρᾶ, Γλωσσικὰ σημειώματα, Ἀθηνᾶ, τ. ΜΗ' (1938), σσ. 77 - 79), ὅπως ἄλλωστε συνάγεται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ἡ Σητεία ἀπὸ παλιὰ γράφεται στὰ λατινικὰ καὶ στὰ ἰταλικὰ καὶ ὡς Sithia - Sithea (βλ. π.χ. *Leonardo Marcello, notaio in Candia, 1278 - 1281*, a cura di Mario Chiaudano e Antonino Lombardo, Βενετία 1960, σ. 98 ἀρ. 274, καὶ *Duca di Candia, Bandi (1313 - 1329)*, a cura di Paola Ratti Vidulich, Βενετία 1965, σ. 117 ἀρ. 314, σ. 207 ἀρ. 495), ἐνῶ ἡ προφορὰ τοῦ τοπωνυμίου ὑπῆρξε πάντοτε Σ(η)τεία. Αἰτία τῆς γραφῆς με -th- εἶναι ἡ ἀποφυγὴ τοῦ τσιτακισμοῦ τοῦ t ἀνάμεσα στὰ δυὸ i.

26 - 32: Οἱ ὄροι τῆς ἐκμίσθωσης τῶν κτημάτων τοῦ Sirigo δὲν διαφέρουν ἀπὸ τοὺς συνήθεις ὄρους τῆς ἐμφύτευσης. Στὴν περίπτωσις ὅμως τῆς ἐκμίσθωσης ἐκκλησιαστικῶν γαιῶν, ὅπου δὲν ὑπῆρχε κληρονομικὴ διαδοχὴ, οἱ ὄροι αὐτοὶ εἶναι ἰδιαιτέρα ἐπαχθεῖς. Ἡ μακροχρόνια ἐνοικίασις γιὰ 58 ἔτη, ἢ καὶ γιὰ μεγαλύτερα ἀκόμη χρονικὰ διαστήματα, ἐκκλησιαστικῶν κτημάτων σὲ ἰδιῶτες ἔναντι μικροῦ σχετικὰ μισθώματος ἦταν ἐξαιρετικὰ συνηθισμένη στὴν Κρήτη ἐκείνη τὴν ἐποχὴ καὶ μακροπρόθεσμα ἀποτέλεσε μὴν ἀπὸ τὶς σημαντικότερες αἰτίες τῆς οἰκονομικῆς παρακμῆς τῆς Λατινικῆς Ἐκκλησίας τῆς Κρήτης. Ἡ ἐνοικίασις γιὰ τόσο μεγάλο χρονικὸ διάστημα σήμαινε ὅτι ὁ διάδοχος τοῦ ἐνοικιάζοντος

κληρονομούσε γῆ δεσμευμένη ἀπὸ τὸν προκάτοχό του, πού ἀπέφερε μικρὸ εἰσοδήμα καὶ πού γιὰ νὰ τὴν ἀποδεσμεύσει ἔπρεπε νὰ κινήσει μακροχρόνιους καὶ πολυδάπανους δικαστικούς ἀγῶνες. Ὁ κυριότερος λόγος τῆς ἔκτασης πού εἶχε πάρει ἢ μακροχρόνια ἐνοικίαση ἐκκλησιαστικῶν γαιῶν στὴν Κρήτη μὲ χαμηλὸ μίσθωμα ἦταν ὅτι ὁ ἐνοικιάζων εἰσέπραττε προκαταβολικὰ ἀπὸ τὸν ἐνοικιαστή ἓνα μεγάλο ἐφ' ἅπαξ ποσό, τὸ λεγόμενο *ἐμβατίμιον* (μπατίμι), πού δὲν ἐμφανίζεται στὰ συμβόλαια τῶν δικαιοπραξιῶν. Τὰ παραδείγματα εἶναι πάρα πολλὰ. Σημειώνουμε μερικὰ πού ἀναφέρει ἀνώνυμη ἀπάντηση σὲ ἔκθεση τοῦ ἀρχιεπισκόπου Κρήτης Λαυρεντίου Vitturi (1586) στὸν κώδικα Brancaccianus I. B. 6, φ. 85^r - 88^r, τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Νεάπολης (γιὰ τὸ χειρόγραφο αὐτὸ βλ. Vittorio Peri, *La Congregazione dei Greci* (1573) e i suoi primi documenti, *Studia Gratiana*, τ. XIII (1967) (Collectanea Stephan Kuttner III), σσ. 139 - 150). Ὁ ἀνώνυμος συγγραφέας ἀποδίδει τὴν παρακμὴ τοῦ καθολικοῦ δόγματος στὴν Κρήτη στὴ συνεχῆ ἀπουσία τῶν ἀρχιεπισκόπων καὶ τῶν ἐπισκόπων ἀπὸ τὸ νησί, στὴν ἀπονομὴ ἐκκλησιαστικῶν ὀφειλῶν καὶ εἰσοδημάτων σὲ πρόσωπα τοῦ στενοῦ κύκλου τῶν ἀπουσιαζόντων, πού ἐπίσης ἀπουσίαζαν ἀπὸ τὸ νησί, καὶ στὸ «abuso di locare li beni ecclesiastici ad annos bis 29 a parenti et amici per censo minimo» (φ. 85^r), καὶ ἀναφέρει μερικές χαρακτηριστικὲς περιπτώσεις: Ὁ ἐπίσκοπος Χανίων Φίλιππος Donato (1536 - 1565), πού ζοῦσε μόνιμα στὴν Πάδοβα, νοίκιασε μὲ πολὺ χαμηλὸ μίσθωμα γιὰ 58 χρόνια ὅλα τὰ εἰσοδήματα τῆς ἐπισκοπῆς του στὸν Ἀλοῖσιο Accialini, στὸν ὁποῖο εἶχε δώσει ὡς σύζυγο μιὰ νόθη κόρη του, καὶ ὁ διάδοχός του Ἀλοῖσιος Delfino ἀναγκάστηκε νὰ κινήσει μακροχρόνιους δικαστικούς ἀγῶνες στὴ Βενετία γιὰ νὰ ἐπανέλθουν τὰ εἰσοδήματα στὴν ἐπισκοπὴ (86^{r-v}). Ὁ ἐπίσκοπος Μυλοποτάμου καὶ Χερσονήσου Διονύσιος Zanettini, ὁ γνωστός Greghetto (1538 - 1555 Μυλοποτάμου, 1543 - 1549 καὶ Χερσονήσου), νοίκιασε γιὰ 58 χρόνια, μὲ ἐπίσης χαμηλὸ μίσθωμα, στὸν εὐγενῆ Ἰάκωβο Venier τὰ εἰσοδήματα τῆς ἐπισκοπῆς Χερσονήσου, καὶ ὁ διάδοχός του Ἰωάννης Φραγκίσκος Verdura ἀναγκάστηκε ἐπίσης νὰ κινήσει δικαστικούς ἀγῶνες (87^r). Ὁ ἐπίσκοπος Ἱεραπέτρας Ἰππόλυτος Arrivabene (1542 - 1564) νοίκιασε γιὰ 58 χρόνια, μὲ χαμηλὸ μίσθωμα, σ' ἓνα εὐγενῆ τοῦ Χάνδακα τὰ εἰσοδήματα τῆς ἐπισκοπῆς του εἰσπράττοντας ὡς ἐμβατίμια 1200 δουκάτα, ποσὸ πού κατέβαλε ὁ διάδοχός του Γάσπαρος Viviano, γιὰ νὰ τὰ ξαναπάρει πίσω (87^r). Τέλος, ὁ ἐπίσκοπος Ἀρκαδίας Μάρκος Suriano (1554 - 1572) ἔπραξε ἀκριβῶς τὰ ἴδια, καὶ ὁ διάδοχός του Ἀντώνιος de Ascafeis ἀγωνίστηκε πολὺ ὥσπου νὰ ξαναφέρει στὴν ἰδιοκτησία τῆς ἐπισκοπῆς του τὰ κτήματά της (88^r). Οἱ ἴδιες καταχρήσεις σὲ μεγάλη κλίμακα παρατηροῦνται καὶ στὶς ἐνοικιάσεις ἐκκλησιαστικῶν κτημάτων ἀπὸ τοὺς κανονικούς καὶ τοὺς ἀξιωματούχους τῶν καθεδρικῶν ναῶν.

40 - 45: Οἱ μόνοι ὄροι πού θέτει ὁ Sirigo εἶναι αὐτὸς ἢ ὁ ἐνοικιαστής τοῦ μύλου του νὰ ἔχουν τὸ δικαίωμα πρόσβασης κάθε φορὰ πού θὰ χρειαστεῖ νὰ γίνουν ἐργασίες στὰ αὐλάκια τοῦ μύλου καὶ ἐπίσης νὰ μὴν εἰσπραχθεῖ ἐντριτεία ἀπὸ τὸν *nobile Cretense* Ἰάκωβο Γυαλιναῖ, συγγενῆ ἀσφαλῶς τοῦ βικαρίου, πού ἔσπειρε ἐκεῖνο τὸν χρόνο τὰ ἐνοικιαζόμενα χωράφια. Ἡ λέξη *dhema* (δέμα) σημαίνει «τὸ χωμάτινο φράγμα τὸ ὁποῖο ἐπιτρέπει στὸ νερὸ νὰ εἰσχωρεῖ σὲ ὀρισμένο αὐλάκι» (βλ. Μανώλη Ἰ. Πιτυκάκη, *Τὸ γλωσσικὸ ἰδίωμα τῆς Ἀνατολικῆς Κρήτης*, τ. Α', Ἀθήνα χ.χ., σ. 290). Γιὰ τὴν εὐρύτερη χρῆση ἑλληνικῶν ὄρων στὴ λατινικὴ ἀγροτικὴ ὀρολογία στὴν Κρήτη βλ. P. Topping, *Viticulture in Venetian Crete* (XIIIth C.), *Πεπραγμένα τοῦ Δ' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου*, τ. Β', Ἀθήνα 1981, σσ. 509 - 520, ὅπου καὶ ἡ προγενέστερη βιβλιογραφία.

58 - 59: Ὁ μάρτυρας πρεσβύτερος Πέτρος Buffo, κανονικὸς Μυλοποτάμου, εἶναι πρόσωπο γνωστό. Ἀργότερα (1518 - 1522) ἐμφανίζεται ὡς ἐφημέριος καὶ ὡς δεκάνοσ τοῦ Ἁγίου Τίτου (*NC*, b. 194 (Giorgio Pellegrino), φ. 8^r καὶ *DC*, b.78 (Nascimenti), φ. 7_r, 18^v). Τὸ 1531 ἔχει πεθάνει (*NC*, b. 195 (Pietro Pellegrino), φ. 24^v).

Ἐκ τῆς ἀποστολῆς τοῦ ἀποστόλου Παύλου πρὸς τὸν Τιμόθεον ἐπισημαίνεται ὡς ἀποστολὴ ἀποστόλου Παύλου ὁ ἱερεὺς Ζανκαρόλο. Ὁ κανονικὸς Χερσονήσου Φραγκίσκος Zancaruolo δὲν εἶναι γνωστός. Μαρτυρεῖται ὁ Ἰάκωβος Zancarolo ὡς supernumerarius Cretensis τὸ 1549 καὶ ὡς κανονικὸς τοῦ Ἁγίου Τίτου τὸ 1559 (NC, b. 194 (Pietro Pellegrino), φφ. 144^r, 198^v - 199^v). Γιὰ τὴν εὐγενῆ αὐτῆς χανιώτικῃ οἰκογένειᾳ βλ. Ν. Β. Τωμαδάκη, Ἰαριῶν Γραδενίγος μητροπολίτης Ἡρακλείας καὶ οἱ σύγχρονοι αὐτῶν λόγιοι καὶ σχετικοὶ Κρήτες, Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, τ. ΜΑ' (1974), σσ. 58 - 66, καὶ Ν. Μ. Παναγιωτάκη, Ὁ ποιητὴς τῆς γκιόστρας τῶν Χανίων (1594) καὶ ἡ οἰκογένεια Zancarolo, Δωδώνη, τ. Δ' (1975), σσ. 113 - 131.

ADDENDA

(σ. 105): Ἔργα τοῦ Ναθαναὴλ Μπέρτου παραδίδονται ἀνώνυμα καὶ στὸν ἀκαταλογογράφητο ἀκόμη κώδικα Vaticanus Graecus 2255. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς δυὸ ὁμιλίαι, ποὺ παραδίδονται καὶ σὲ ἄλλα χειρόγραφα (φφ. 29^r-32^v, 44^v-47^r), στὸν Μπέρτο πιθανότατα πρέπει νὰ προσγραφοῦν καὶ τὰ ὑπόλοιπα ὁμιλητικὰ καὶ ἀγιολογικὰ κείμενα τοῦ χειρογράφου, ὅπως δείχνει ἡ γλῶσσα τους.

(σ. 106, σημ. 9): Ὅπως διαπίστωσα, ἀνεπίγραφο ἀντίγραφο τῆς ἀφήγησης τοῦ Γεωργίου Σκλέντζα γιὰ τὴν πυρκαγιὰ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Τίτου (1544) σώζεται στὸ ASV, *Procuratia di Supra*, b. 79, processo 185, fasc. 1, φφ. 76^r-80^v.

(σσ. 117-118): Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι στὸ Schedario Garampi, Vescovi 34, ἀρ. 478, φ. 101^v τοῦ Archivio Segreto τοῦ Βατικανοῦ, ποὺ ἐξέτασα προσφάτως, στίς περιλήψεις τῶν ἀναφερόμενων στὴν ἐπισκοπὴ Ἀρκαδίας ἐγγράφων ὁ ἐπίσκοπος τῶν ἐτῶν 1489 - 1501 ὀνομάζεται Γεώργιος. Χρειάζεται ὅμως νὰ ἐρευνηθοῦν τὰ ἴδια τὰ ἔγγραφα.

Ὁ φιλόλογος Στέφανος Κακλαμάνης, ποὺ τὸν παρακάλεσα νὰ ἐρευνήσει τὴν b. 142 τῆς σειρᾶς *Procuratia di Supra*, γιὰ νὰ δεῖ ἂν περιλαμβάνει καὶ ἄλλα ἔγγραφα τοῦ καπίτουλου τοῦ Ἁγίου Τίτου χρονολογούμενα στὴν περίοδο τῆς θητείας τοῦ Ἀνδρέα Σκλέντζα, μοῦ ὑποδεικνύει ἓνα πρακτικὸ τῆς 30ῆς Δεκεμβρίου 1499 (fasc. 5, φ. 100^r), δηλαδὴ κατὰ δυὸ μῆνες προγενέστερο τοῦ δευτέρου ἐγγράφου μας, ὅπου ἐπίσης ἀναφέρεται ὁ Ἀνδρέας Σκλέντζας: «in sacrario Sancti Titi convocato capitulo dicte ecclesie, congregatisque venerandis dominis canonicis, ut moris est, presidente reverendo domino Nicolao Jallina, vicario reverendissimi in Christo patris et domini Andree Lando, miseratione divina archiepiscopi Cretensis dignissimi, ubi interfuerunt predictus reverendus dominus Nicolaus Jallina, tanquam canonicus et supernumerarius, gerens vicem domini Laurentii Caucho, decani, dominus Bernardus Surdano, cantor, dominus Joannes Diminiti, archidiaconus, dominus Andreas Schlenza, canonicus, dominus Joannes Capello, dominus Marcus Paradiso, dominus Andreas Sirigo, pro se et pro domino Domenico Pectenario, dominus Megliorantius de Megliorantiis». Τὸ μόνο νέο πρόσωπο εἶναι ὁ τελευταῖος, ἰταλικῆς καταγωγῆς πιθανότατα.